

... om detta må ni berätta ...

STÉPHANE BRUCHFELD OCH PAUL A. LEVINE

En bok om Förintelsen
i Europa 1933–1945

– med nytt kapitel om Sverige och Förintelsen

FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA

PDF
med länkar
till UR:s
program och filmen
Fakta om
Förintelsen

... om detta må ni berätta ...

STÉPHANE BRUCHFELD OCH PAUL A. LEVINE

... om detta må ni berätta ...

En bok om Förintelsen i Europa 1933–1945

– SJÄTTE OMARBETADE OCH UTÖKADE UPPLAGAN –

FORUM FÖR LEVANDE HISTORIA

Bokens titel bygger på ett citat ur Bibeln, Joel 1:2-3

*»Hör detta, ni gamla, och lyssna
till det, ni landets alla inbyggare.
Har något sådant skett förut
i era dagar eller i era fäders dagar?*

*Nej, om detta må ni berätta för era
barn och era barn må berätta om det
för sina barn, och deras barn
för ett kommande släkte«*

Stéphane Bruchfeld är doktorand vid institutionen för idé- och lärdoms historia och knuten till Hugo Valentin-centrum, Uppsala universitet. Han arbetar med en avhandling om ursprunget till förnekandet av Förintelsen i Sverige, med särskilt fokus på Sveriges Nationella Förbund och tidningarna Nationell Tidning och Dagsposten. Han har bl.a. givit ut skriften »Förnekandet av Förintelsen – Nynazistisk historieförfalskning efter Auschwitz« och »Kan man vara svart och svensk?« (tillsammans med Ingrid Jacobsson).

Paul A. Levine är docent i Förintelsens historia och adjungerad professor i historia vid Touro College Berlin. Han har publicerat flera artiklar om olika aspekter av Förintelsens historia och minneskultur, liksom pedagogiska aspekter i ämnet förintelse- och folkmordsstudier. Levines senaste monografi är "Raoul Wallenberg in Budapest; Myth, History & Holocaust" (London 2010).

© Stéphane Bruchfeld, Paul A. Levine
© Forum för levande historia

Sjätte omarbetade och utökade upplagan (2015)

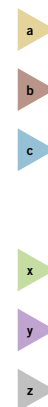
ISBN: 978-91-86261-47-4

Sjätte omarbetade och utökade upplagan

Författare: Stéphane Bruchfeld, Paul A. Levine
Projektledare: Karin Kvist Geverts
Layout: Magnus Wigg / Direktör Wigg
Tryck: Edita, Västerås (2015)

Originalupplaga

Grafisk form: Elsa Wohlfahrt

PDF version med länkar

Utgiven av Forum för levande historia i samarbete med UR (2015). För bokens innehåll ansvarar författarna. För länkarnas innehåll ansvarar UR och Rex Entertainment.

Produktion och projektledning: Thomas Schiöler / Arkad Publishing

Projektgrupp: Boel Nyberg, Camilla Sjöström, Bitte Wallin

Forum för levande historia arbetar för demokrati och alla människors lika värde. Utgångspunkten är Förintelsen och andra brott mot mänskligheten.

UR är ett public servicebolag med uppdrag att bredda, komplettera och förstärka andras utbildningsinsatser.

Innehåll

6 **Förord**

7 **Barn som försöksdjur**

8 **Bakgrund**

8 Rasismens idébakgrund

8 Antisemitism och rasbiologi

---

13 **Kronologi 1919–1933**

14 **Före kriget**

16 Romska grupper

16 Romer och den rasistiska staten

18 Homosexuella

19 Funktionsnedsatta och »asociala«

---

20 **Kronologi 1934–1939**

21 **Förföljelse**

22 Terror mot judars verksamheter

23 **Internationella reaktioner**

25 Novemberpogromen

26 Ett »germanskt« imperium i Europa

27 **Getton bildas**

29 Livet i gettot

32 De omöjliga valen

---

35 **Kronologi 1940–1942**

36 **Deportation**

38 Umschlagplatz

39 En plats av blod och tårar

41 Separationer

42 Folkmordet på romer

---

45 **Kronologi 1943–1945**

46 **Folkmorden inleds**

49 Einsatzgrupperna

51 **Sverige och Förintelsen**

52 Judar i Sverige

52 Rastänkande i Sverige under 1920- och 1930-talet

54 Nazismens lockelse

55 Det »nya Tyskland« med svenska ögon

56 Sverige och flyktingkrisen 1938

57 Reaktioner på novemberpogromen

59 »Business as usual« – det vardagliga umgänget med Nazityskland

60 Sverige efter »Operation Barbarossa«

60 Rapporter om massmord

62 Den »slutgiltiga lösningen« i Norge

64 Svenskar i utländsk tjänst

65 UD bekämpar folkmord med diplomati

66 Raoul Wallenberg och andra svenskar i Budapest

67 Vita bussarna och andra räddningsaktioner

68 Fred i Europa, glädje i Sverige

69 Vad betyder Förintelsen för Sverige idag?

---

70 **Svensk kronologi 1928–1945**

71 **Från kulor till gas**

72 Aktion Reinhardt

75 Franz Stangl

76 Auschwitz-Birkenau

78 De 200 bilderna från Birkenau

80 De 600 pojkarna

81 Att arbeta i helvetet

82 SS på fritiden

84 Bombningen av Auschwitz

86 Förintelsen på andra håll i Europa

87 **Motstånd och undsättning**

89 Upproret i Warszawagettot

91 Uppror i dödslägren

92 Tyskt civilt motstånd

93 Rosenstrasseprotesten

94 **Åskådare**

95 Demokratierna stänger dörren

97 Vittnen till folkmord

100 Dödsmarscherna och slutet på Förintelsen

101 **Lärdomar?**

104 Minnet av Förintelsen

106 **Källförteckning**

107 **Citatförteckning**

109 **Bilder och illustrationer**

Förord

Boken ...om detta må ni berätta... gavs ut 1998 inom ramen för den av dåvarande statsministern Göran Persson initierade informationsinsatsen Levande historia. Tio år senare fick vi i uppdrag av myndigheten Forum för levande historia att omarbota och uppdatera boken, och framför allt att skriva ett helt nytt kapitel om Sverige och Förintelsen. Det har givit oss möjlighet att, åtminstone i någon mån, återge det senaste decenniets omfattande forskning. Detta gäller inte minst det svenska kapitlet. Vi är tacksamma för den möjligheten. Även om många frågor återstår att besvara finns idag en tydligare bild än tidigare av Sveriges och svenskarnas förhållande till först förföljelsen av judarna i Tredje riket och därefter deporteringen och mördandet av dem under åren 1941–1945. Det går t.ex. inte att tala om ett enhetligt »Sverige«. I stället visade landet och dess medborgare upp många olika ansikten och reaktioner.

Trots den intensiva forskningen saknas ännu mycket kunskap om skeendet som idag allmänt kallas för Förintelsen. Men de stora dragen har varit klara länge. Det kännetecknande för den »slutliga lösningen av judefrågan« var dess totala, systematiska och globala karaktär. Vägen till dödslägren i Polen och de oräkneliga mordplatserna i östra Europa gick från gamla och nya fördomar via hatpropaganda över till utdefiniering, diskriminering och segregation av människor. Därefter följde hopsamling och koncentration, deportation och slutligen fysisk förintelse genom bl.a. kulor, gas, svält och sjukdomar. Det var

en process som för Central- och Västeuropas judar i regel tog flera år, medan den på andra håll kunde gå mycket fort. För många judar i Baltikum och det dåvarande Sovjetunionen handlade det ofta om bara några veckor eller ibland bara någon dag.

Även om det aldrig kommer att kunna klargöras exakt hur många som drabbades av nazisternas dröm om ett »germanskt« imperium i Europa under Stortysklands ledning, så är dimensionerna klara. Samtidigt som nära sex miljoner judar mördades i Förintelsen, utsattes över tvåhundra tusen romer och resande för ett folk mord. I Tyskland var offren för nazismen tiotusentals politiska motståndare och »vanliga« människor, långt över hundratausen funktionsnedsatta, utvecklingsstörda och »asociala element«, tusentals homosexuella och tusentals Jehovas vittnen. Uppemot 98 procent av offren fanns utanför Tyskland. Tre miljoner sovjetiska krigsfångar och kanske lika många eller fler civila i framför allt Polen, Vitryssland, Ryssland, Ukraina och på Balkan föll också offer för nazisternas »ras- och rumspolitik«.

Men sådana tal är abstrakta och lätta att avskärma sig ifrån. Bakom varje ental fanns ett namn, ett ansikte, en människa älskad av en annan människa, och en förlorad framtid. Barn, föräldrar, släktingar. Det är därför som vi inleder boken med berättelsen om barnen i Bullenhuser Damm. Nazisterna mördade nära en och en halv miljon judiska barn under kriget. Av tio judiska barn som levde i Europa när kriget började hade nio mist sina liv när det var slut. Hur kunde det ske?

Vi har försökt att förmedla historien på ett sakligt och värdigt sätt, liksom att integrera forskningens

resultat i dess stora drag och små detaljer med enskilda människors röster. Vi hoppas att boken bidrar till att höja kunskaperna och förbättra undervisningen om Förintelsen i Sverige. Kanske kommer den även i fortsättningen att kunna vara en utgångspunkt för diskussioner om moral, demokrati, etik och mänskliga värden. Men samtidigt är det viktigt att understryka att boken inte kan vara mer än en början. Vi vill uppmuntra alla som vill veta mer att fortsätta sitt sökande.

Utan det mödosamma och uthålliga arbete som bedrivits av många historiker världen över för att förstå och beskriva olika aspekter av Förintelsen och dess historia, så hade vi inte kunnat skriva den här boken. Vi står i stor tacksamhetsskuld till dem. Vi vill också ta tillfället i akt att tacka alla som med engagemang och på olika sätt hjälpt oss i arbetet med omarbetningen och uppdateringen av boken. Ett varmt tack till vår assistent Viktor Bernhardt, bildredaktören Sanna Johansson och formgivaren Magnus Wigg! Martin Månsson och Rune Rautio ställde mycket vänligt svårtillgängliga bilder till vårt förfogande. För ovärderliga råd och synpunkter vill vi tacka Lars M Andersson, Charlotta Brylla, Matthew Kott, Helmut Müssener, Ester Pollack, Mattias Tydén, Klas Åmark och Oscar Österberg. För arbetet med den senaste revideringen tackar vi särskilt Lars Lindgren, Karin Kvist Geverts, Emelie Arthursson och Katarina Kristensson.

Stockholm och Berlin i november 2015
Stéphane Bruchfeld och Paul A. Levine

Barn som försöksdjur

I april 1945 rullade de allierade arméerna in över det nazistiska Tyskland. Men det skulle dröja till den 8 maj innan Tyskland kapitulerade. Ännu försökte de som visste att de hade begått brott undanröja så många bevis som möjligt.

Den 20 april klockan åtta på kvällen, samma dag som Adolf Hitler firade sin sista födelsedag, evakuerades skandinaviska fångar från koncentrationslägret Neuengamme utanför Hamburg med de s.k. vita bussarna. Kvar i lägret fanns bl.a. tjugo judiska barn i åldrarna fem till tolv år, tio flickor och tio pojkar, varav två par syskon. De ingick inte i räddningsaktionen. Barnen hade i flera månader varit försöksobjekt i medicinska »experiment« som utförts i Neuengamme av SS-läkaren Kurt Heissmeyer. Han hade opererat bort deras lymfkörtlar och injicerat levande tuberkulosbakterier i huden. Hos flera av barnen hade bakterierna införts direkt i lungan via en sond. I ett förhör 1964 förklarade Heissmeyer att det för honom »inte hade funnits någon principiell skillnad mellan judar och försöksdjur.«

Några timmar efter det att den sista skandinaviska fången lämnat lägret togs barnen, tillsammans med fyra vuxna fångar som hade tagit sig an barnen i lägret, till en stor skolbyggnad i Hamburg, dit

de anlände före midnatt. De vuxna var två franska läkare, Gabriel Florence och René Quenouille, samt två holländare, Dirk Deutekom och Anton Hölzel. Skolan hette Bullenhuser Damm och hade under några månader varit ett annex till koncentrationslägret. Skolan hade fungerat som uppsamlingsplats för skandinaviska fångar som skulle repatrieras.

Gruppen fördes ned i källaren. I eldningsrummet hängde man först de vuxna i ett rör i taket. Sedan var det barnens tur. Några av dem hade enligt den närvarande SS-läkaren Alfred Trzebinski fått morfinsprutor, däribland Georges-André Kohn som var mest illa därnär. Den sovande Georges-André hängdes först, inte i röret utan i en krok i väggen. SS-korpralen Johann Frahm fick använda hela sin tyngd för att snaran skulle dras åt. Därefter hängde Frahm två barn åt gången i varsin krok, »som tavlor« förklarade han i ett förhör 1946. Inget av barnen hade gråtit, hävdade han.

När alla barnen var döda delades snaps och några cigaretter ut till de närvarande SS-männen. Sedan var det dags för nästa grupp att hängas, tjugo sovjetiska krigsfångar. Vad de hette vet vi inte. Men barnens namn vet vi: *Mania Altmann, 5 år, Lelka Birnbaum, 12 år, Surcis Goldinger, 11 år, Riwka Herszberg, 7 år, Alexander Hornemann, 8 år, Eduard Hornemann, 12 år, Marek James, 6 år, W. Junglieb, 12 år, Lea Klygermann, 8 år, Georges-André Kohn,*

Den 17 augusti 1944 deporterades den 12-årige Georges-André Kohn och hans familj från Paris till Auschwitz. Det var den 79:e transporten, en av de sista av franska judar. Vid ankomsten till Auschwitz valdes Georges-André ut till pseudomedicinska försök där. Han skickades vidare till Neuengamme i slutet av november. Bilden till vänster är tagen 1944 före deportationen. Bilden ovan är tagen av SS-läkaren Kurt Heissmeyer i Neuengamme sedan han opererat bort armhålans lymfkörtlar på Georges-André.

12 år, Blumel Mekler, 11 år, Jacqueline Morgenstern, 12 år, Eduard Reichenbaum, 10 år, Sergio de Simone, 7 år, Marek Steinbaum, 10 år, H. Wassermann, 8 år, Eleonora Witónska, 5 år, Roman Witónski, 7 år, Roman Zeller, 12 år, Ruchla Zylberberg, 9 år.

Dagen därpå forslades kropparna tillbaka till Neuengamme där de brändes. I dag heter skolan Janusz-Korczak-Schule. På skolområdet finns en liten rosenträdgård till minne av barnen.

Bakgrund

»Ingenting är så övertygande som medvetenheten om att besitta Ras. Den människa som tillhör en klart definierad, ren ras, förlorar aldrig känslan för det (...) Ras lyfter en människa över henne själv: den ger henne extraordinära – jag kan nästan säga övernaturliga – krafter, så helt skiljer det henne från den individ som är sprungen ur det kaotiska mischmasch av människor som dragits samman från jordens alla hörn.»

H.S. CHAMBERLAIN, EUROPEISK RASIDEOLOG

UR 1. Rasismens historia: Piotrs flykt

2. Fakta om Förintelsen (Antisemitism)

1 Det går inte att skilja Nazitysklands historia från den nazistiska »världsåskådningen«. Förföljelserna och Förintelsen följde ur nazismens rasideologi, som gavs ett klart uttryck i Adolf Hitlers bok Mein Kampf. Nazisterna gjorde ingen hemlighet av sin i grunden rasistiska människosyn och sin avsky för det demokratiska samhället och dess värden. För nazisterna var »rasen« och den »tyska folkgemenskapen« allt. Individen hade inget värde annat än som ett verktyg för den rasistiska staten. Tillämpningen av denna ideologi påbörjades omedelbart efter att Hitler kommit till makten den 30 januari 1933.

Rasismens idébakgrund

Långt innan hade emellertid rasistiska idéer börjat spridas och slå rot i Europa. Tänkare och filosofer hade sedan 1600-talet spekulerat över förekomsten av mänskliga raser. 1854 publicerade den franske diplomaten Arthur de Gobineau en inflytelserik bok om de »mänskliga rasernas ojämlikhet«. Enligt Gobineau var den »ariska« rasen överlägsen alla andra, men hotades av »rasblandning« med »icke-ariere«, som inte var lika »högtstående«. Sådana tankar var välkomna i en tid då den europeiska nationalismen och imperialismen spelade en allt större roll.

Inspirerade av Charles Darwins teori om det naturliga urvalet, d.v.s. att den bäst anpassade individen överlever, började vetenskapsmän och intellektuella i västvärlden att tillämpa dennes biologiska idéer på det mänskliga samhället. Den s.k. social-

darwinismen omfattade föreställningar om att »de starka« hade rätt att styra över »de svaga«. En tänkare som hade stort inflytande var tysk-engelsmannen H.S. Chamberlain. Han presenterade 1899 en vision i vilken den »ariska rasen«, ledd av germanerna, skulle rädda den kristna, europeiska civilisationen från fienden, »judendomen«.

Antisemitism och rasbiologi

Judar hade levt i Europa sedan antiken. Under tidig medeltid började den kristna kyrkan att anklaga judarna för att ha dödat Jesus och förebrå dem för att de inte accepterade Jesus som Messias. På grund av sådana anklagelser försämrades judarnas situation alltmer. Under flera århundraden förekom periodvis utbrott av våldsamma förföljelser (pogromer) och massakrer på judar. Efter den franska revolutionen 1789, med dess demokratiska ideal, öppnades vägen för en förbättring av judarnas villkor. Den s.k. emancipationen (frigörelsen) av judarna under 1800-talet medförde att de fick möjlighet att delta som vanliga medborgare i samhällslivet.

2 Mot 1800-talets slut uppstod en ny form av judefientlighet (antisemitism) som en reaktion på emancipationen. Antisemitismen uttrycktes både i religiösa och politiska termer. Under perioder av andlig, ekonomisk och politisk osäkerhet anklagade antisemiter judarna för att ha för stort inflytande i samhället. De trodde också att judarna hade en hemlig plan att ta makten i hela världen.

Vid samma tid började den moderna vetenskapen ta intryck av socialdarwinistiska idéer. Detta fann sitt främsta uttryck i s.k. eugenik, även benämnd ras- eller

»Jag tänker ta itu med judefrågan i den kristna kärlekens anda... Jag anser att den moderna judendomen är en stor fara för tyskt nationellt liv... [Judendomen] är en religionsform som är död i sin innersta kärna. (...) Judendomens sociala oseder måste utrotas med hjälp av klok lagstiftning. (...) Misslyckas vi hotas hela vår framtid och den tyska anden kommer att förjudas.«

ADOLF STÖCKER,
PRÄST OCH POLITIKER, 1879

Spelet heter »Juden raus!« (Ut med judarna!), och presenterades på 30-talet av den tyske tillverkaren som ett »våldigt roligt spel« för barn och vuxna. Speljäsernas hattar har samma form som de hattar judar tvingades bära under medeltiden, och på hattarna kan man se antijudiska karikatyrer. På brädet står bl.a.: »Om du lyckas jaga iväg 6 judar har du vunnit en klar seger!«.

»Denna ungdom, den lär sig ju inte något annat än att tänka och handla tyskt. Och när nu denne pojke och denna flicka vid tio års ålder kommer in i våra organisationer och där ofta för första gången överhuvudtaget får känna frisk luft, kommer de sedan efter fyra år från pionjärerna in i Hitlerjugend, och där behåller vi dem ytterligare fyra år (...) och de blir inte fria mer, inte under hela sitt liv.«

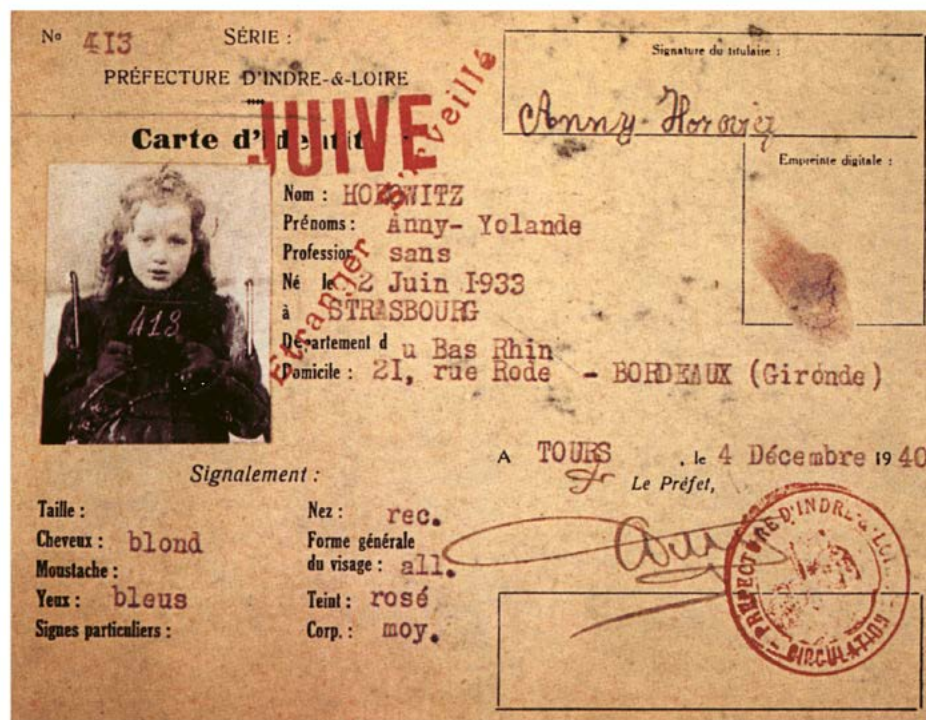
ADOLF HITLER | ETT TAL 2 DECEMBER 1938

En pojke i Hitlerjugend undervisar en flicka i en tysk koloni i Polen. Dessa kolonier grundades för att utöka det tyska »livsrummet« i öster. Den inhemska befolkningen deporterades från sina gårdar som sedan övertogs av tyska familjer.

arvshygien. Eugenikerna sade att samhället hotades av »de svagas« undermåliga gener. De hävdade att man kunde beskydda och förbättra samhällets kvalitet och »hälsa« genom att förhindra att dessa gener reproducerades och spreds. Den eugeniska rörelsens idéer förverkligades under 1900-talet i Europa och USA genom hundratusentals steriliseringar av mestadels kvinnor.

Första världskriget 1914–1918 hade visat världen de industrialiserade samhällenas förmåga att åstadkomma massdöd. Många medlemmar av nazistpartiet var krigsveteraner och de hade upplevt katastrofen. Tysklands nederlag, som skyldes på de tyska judarna, skapade en vilja till revansch. Nazisterna sa att det var nödvändigt för Tysklands räddning och återfödelse att i praktisk politik införa rasbiologin, eugeniken och antisemitismen. Målet var ett »rasrent« och homogent samhälle, i vilket de »naturgivna« skillnaderna mellan människor hyllades. Ett uttryck för detta var de s.k. Nürnberglagarna från 1935. Lagarna avsåg judar, men snart utvidgades de till att gälla »zigenare, negrer och deras bastarder«. Endast »medborgare av tyskt eller besläktat blod« åtnjöt fullständiga medborgerliga rättigheter. Juristerna som hade utarbetat förslaget kommenterade: »Mot lärorna om alla människors likhet...sätter nationalsocialismen här den hårda men nödvändiga kännedomen om människornas grundläggande olikhet ...«.

Ideologiskt såväl som psykologiskt och teknologiskt lade alla dessa faktorer grunden till Förintelsen. Från 1933 till 1945 genomfördes förföljelser och folk mord överallt i Europa: det praktiska resultatet av Hitlers regim och dess nazistiska ideologi.

Anny Horowitz identifieras

Efter den tyska ockupationen av Frankrike 1940 registreras alla judar. Det var första steget mot förintelse.

Anny Horowitz, född i Strasbourg 1933, är judinna och »övervakad utlänning«, som det står på identitetskortet. Hon internerades först i ett läger i närheten av Tours, för att sedan flyttas till Drancylägret i en förort till Paris. Därifrån deporterades hon till Auschwitz den 11 september 1942 med den 31:a transporten från Frankrike. Hennes mor, Frieda, och den 7-åriga systern

Paulette var också med. Ombord fanns 1 000 män, kvinnor och barn. Vid ankomsten den 13 september fördes över 600 av dem, däribland alla barn, direkt till gaskamrarna.

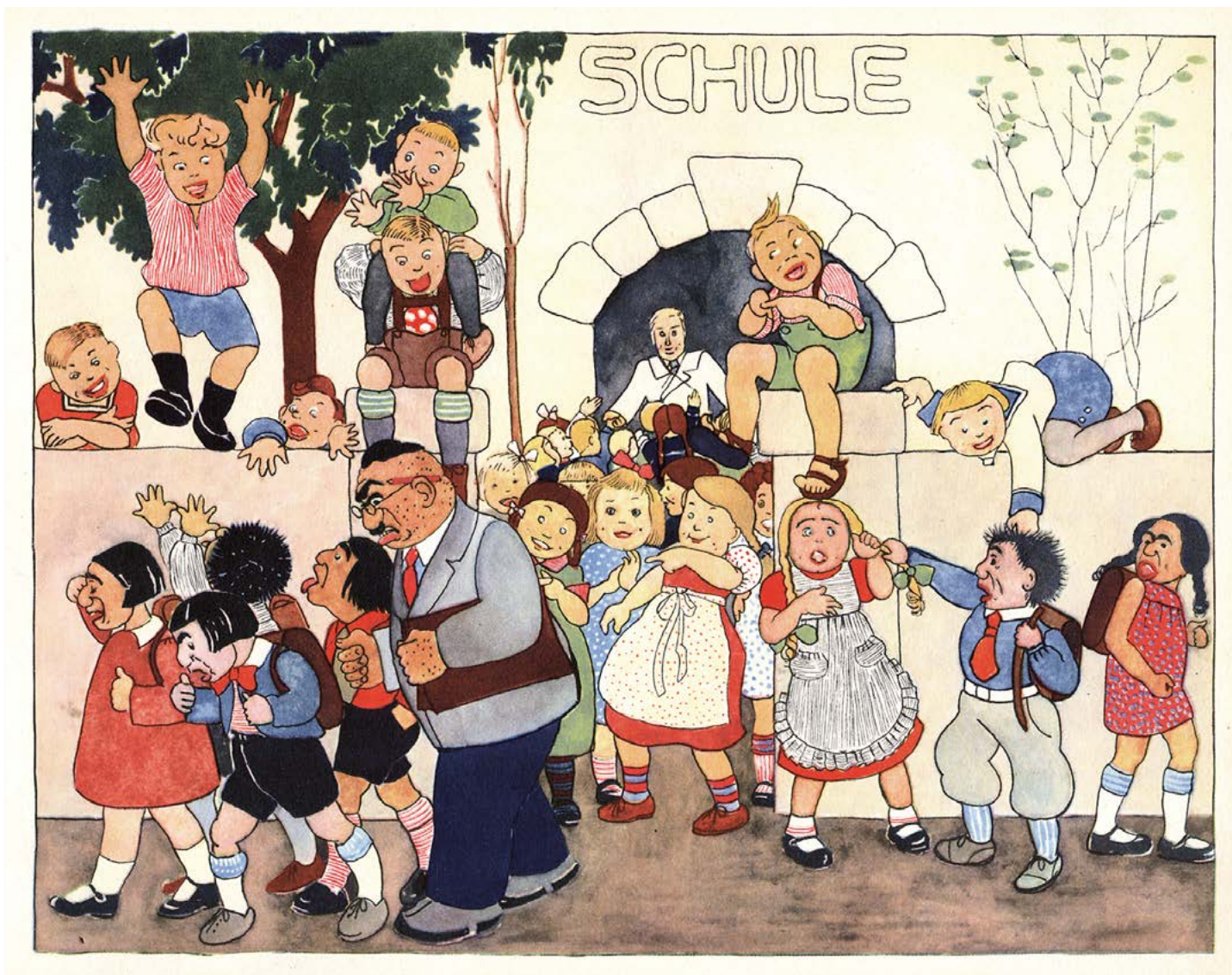
Anny och Paulette var två av de ungefär en och en halv miljon judiska barn som mördades under Förintelsen. I genomsnitt överlevde ett av tio barn kriget. I områden som t.ex. Polen, Baltikum och ockuperade områden i Sovjetunionen, var chanserna för de judiska barnen att överleva som allra sämst.

3. Fakta om Förintelsen (Nürnberglagarna)

»Hela den tyska ungdomen skall förutom i föräldrahemmet och skolan fostras i Hitlerjugend kroppsligt, andligt och sedligt i nationalsocialismens anda till folkets och folkgemenskapens tjänst.«

FRÅN LAGEN
OM HITLERJUGEND, 1935

Ur den tyska barnboken »Trau keinem Fuchs auf grüner Heid und keinem Jud auf seinem Eid« (Tro inte på någon räv på grönan äng, och ingen jude på hans ed), publicerad 1936 och skriven på vers. Bilden visar hur judiska lärare och barn drivs bort från sin gamla skola. Efter det är det »riktigt roligt att gå i skolan« heter det i boken, som också förklarade att judarna hade »Djävulen till sin fader« och att »en gång jude, alltid jude«.

1919

16 sept. Adolf Hitler går med i det Tyska Arbetarpartiet (DAP)

1920

8 aug. Grundandet av det Tyska Nationalsocialistiska Arbetarpartiet (NSDAP)

1923

8–9 nov. »Ölhallskuppen«. Hitler försöker störta den bayerska regeringen men misslyckas. Han döms till fem års fängelse i april 1924 efter en politiskt laddad rättegång. I fängelset skriver han boken »Mein Kampf«.

1925

nov. SS bildas i München som Hitlers privata livvakt.

1928

20 maj Riksdagsval. NSDAP får 2,6% av rösterna.

1930

14 sept. Riksdagsval. I kölvattnet på världsdpressionen vinner NSDAP 18,3% av väljarnas röster. Socialdemokraterna (SPD) får 24,5%, kommunisterna (KPD) 13,1% och det katolska tyska centerpartiet (Zentrum) 11,8%.

1931

dec. Arbetslösheten i Tyskland krisartad. 5,6 miljoner människor saknar arbete.

1932

våren Hitler förlorar två val om presidentposten i Tyskland.

31 juli Riksdagsval. Med 37,4% vinner NSDAP sin största framgång i fria val och blir största parti i riksdagen. SPD får 21,6%, KPD 14,3% och centerpartiet 12,5%.

6 nov. Nya riksdagsval. NSDAP går tillbaka och får 33,1%. SPD får 20,4%, KPD 16,9% och centerpartiet 11,9%.

1933

30 jan. Rikspresidenten Hindenburg, övertygad av konservativa politiker, utnämner Adolf Hitler till rikskansler i spetsen för en nazistisk minoritetsregering.

27 feb. Riksdagen i Berlin sätts i brand. Med attentatet som förevändning utfärdas en »nödförordning« som inskränker grundläggande fri- och rättigheter, och ger nazistisk terror mot politiska motståndare (fr.a. kommunisterna och socialdemokraterna) och oliktkännande en laglig grund.

5 mars Riksdagsval. Trots terror och massiv propaganda når NSDAP inte majoritet. Partiet får 43,9%, medan SPD tar 18,3%, KPD 12,3% och centerpartiet 11,3% av rösterna.

20 mars Dachau, det första koncentrationslägret, upprättas c:a 16 km nordväst om München. De första fångarna är kommunisterna, socialdemokraterna och fackföreningsmedlemmar, av vilka de flesta senare kommer att släppas fria. De brutala metoder som kommandanten Theodor Eicke utarbetade här stod modell för alla andra koncentrationsläger.

23 mars Med kommunistiska och socialdemokratiska riksdagsledamöter mördade, i arrest eller under jord samlar nazisterna den nödvändiga 2/3-delsmajoriteten för att rösta igenom den s.k. fullmaktslagen, som tillåter regeringen att stifta lagar utan riksdagens medgivande eller kontroll. Utsatta för hot och håån är de närvarande 94 socialdemokratiska ledamöterna de enda som röstar emot. Fullmaktslagen sätter den parlamentariska demokratin ur spel och blir diktaturens lagliga grundval.

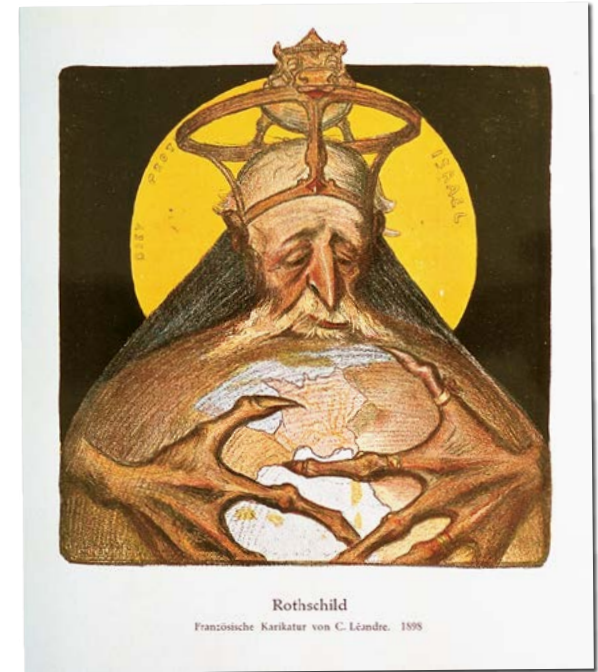
1–3 april Bojkott mot judiska advokater, läkare och affärer.

april Judar och demokrater avskedas från statlig tjänst.

10 maj Nazisterna anstiftar offentliga bokbål på böcker av judiska och demokratiska författare.

14 juli NSDAP blir enda tillåtna parti i Tyskland. Lagar antas som tillåter tvångssteriliseringar av »zigenare«, utvecklingsstörda och färgade tyskar.

sept. Judar utestängs från kulturella aktiviteter.

En fransk »klassisk« antisemitisk karikatyr från 1898. Många av bildens symboler blev centrala teman i den nazistiska antisemitismen.

Kronologin fortsätter på s. 20, 35 och 45. Svensk kronologi finns på s. 70.

Före kriget

Innan nazisterna kom till makten hade varje land i Europa en judisk befolkning. Judiskt liv i Väst- och Centraleuropa skilde sig dock från den judiska tillvaron i Östeuropa. Under andra hälften av 1800-talet, efter hundratals år av diskriminering, förföljelser, och ofta även isolering i getton, garanterade de flesta länder i Väst- och Centraleuropa judarna medborgerliga rättigheter i den s.k. emancipationen. Med den nya friheten kom judar snart att delta i moderniseringen av det europeiska samhället. Trots framgångarna, eller kanske p.g.a. dem, blev judarna måltavlor för politiska angrepp, främst från grupper som motsatte sig förändringar i samhället.

- 4 De flesta judar i Väst- och
- 5 Centraleuropa kom att ingå som en självklar del av det dagliga samhällslivet. Antisemitism, judehat, förekom visserligen fortfarande, men de flesta judiska familjer kände sig trygga och förhoppningsfulla.

Judiska män deltog i första världskriget och slogs som alla andra för sitt fosterland. De deltog även i sina länders återuppbyggnad. Därför var det få av dem som kunde föreställa sig att nazismens snabba ankomst skulle betyda slutet på deras tillvaro.

I Östeuropa utövade majoriteten av judarna i början av 1900-talet samma yrken och levde enligt

samma traditioner som de hade gjort i hundratals år. De hade kommit från Tyskland och Frankrike på 1300- och 1400-talet. I länder och områden som Polen, Litauen, Ukraina, Ryssland och Rumänien, där världens största judiska befolkningar fanns, skapades under seklernas gång en kultur grundad på den judiska religionen och språket jiddisch. På landsbygden och i mindre städer levde judarna ofta åtskilda från majoritetsbefolkningen. Likafullt hade en avsevärd del av

den judiska befolkningen börjat avancera och uppnå medelklassstatus. Trots de utbredda fördomarna spelade de en betydande roll i städernas liv.

- 6 Antisemitismen var djupt rotad i den östeuropeiska kulturen och den förstärktes ytterligare av regeringarnas antijudiska propaganda och politik. De svåra förhållandena hade gjort att flera miljoner judar utvandrat till andra länder, främst

USA. Trots en ökande assimilation under åren för andra världskriget var relationerna mellan de judiska minoritetsbefolkningarna och de mycket större kristna majoriteterna djupt problematiska. Många människor på bägge sidor krävde drastiska förändringar av den allvarliga situationen. De miljontals judar som fortfarande levde i Östeuropa vid andra världskrigets utbrott skulle inom kort möta döden i det nazistiska förintelsemaskineriet. Med dem försvann den rika religiösa och sekulära judiska kulturen i Östeuropa.

»Världen är alldeles för farlig att leva i – inte på grund av de människor som gör det onda, men på grund av de människor som står bredvid och låter dem göra det.«

ALBERT EINSTEIN, FYSIKER
OCH HUMANITETSFÖRKÄMPE

UR 4. Max 1800-tal: Rasismens århundrade

5. Fakta om Förintelsen (Judar i Europa)

UR 6. Jakten på språket: Jiddisch

Anne Frank

Anne Frank föddes i Frankfurt am Main i Tyskland i juni 1929. Hennes dagbok är ett av de mest berömda dokumenten från Förintelsen. Hon började skriva den när hon var 13 år gammal. Den kom nyligen ut i en oförkortad utgåva, och har översatts till över 50 språk.

Kort efter att Hitler kommit till makten 1933, flydde Anne till Nederländerna med sin familj, pappa Otto, mamma Edith och system Margot. Liksom många andra judar i Tyskland trodde familjen Frank att de hade funnit en fristad undan förföljelse. Bilden visar den sexåriga Anne (till höger) tillsammans med sin vännina Sanne i Amsterdam 1935.

Det blev ett abrupt slut på familjens vardagliga tillvaro i Amsterdam när tyskarna ockuperade Nederländerna i maj 1940. Nazisternas förföljelser av judar i Nederländerna och hela Väst-europa tvingade Otto Frank att göra i ordning ett gömställe för familjen för att undgå deportering till dödslägren i Polen. De lämnade sin lägenhet och gömde sig i ett hemligt utrymme på en vind i juli 1942.

Anne skrev i dagboken den 8 juli: »De obäddade sängarna, frukoströran på bordet och ett halvt kilo kött till katten i köket gav intryck av att vi gett oss av hals över huvud. Intryck kunde kvitta för vår del, vi ville i väg, kort sagt komma iväg och tryggt till rätta, inget annat.«

Fastän familjen fick hjälp av grannar, fick till slut Gestapo tips om dem och de greps 4 augusti 1944.

Liksom över 100 000 nederländska judar före dem, fördes familjen Frank till uppsamlingslägret Westerbork, och därifrån deporterades de till koncentrationslägret Auschwitz i början på september 1944.

Edith Frank dog kort innan Auschwitz befriades i januari 1945, medan Anne och Margot sändes till koncentrationslägret Bergen-Belsen i Tyskland. Där dog båda i tyfus i mars 1945. De fick aldrig uppleva befrielsen. Otto Frank överlevde emellertid fångenskapen i Auschwitz. Så småningom återvände han till Nederländerna och återfick Annes dagbok från vänner till familjen som hade tillvaratagit den.

Den här bilden från 1930-talets Tyskland visar en sida av romers liv som har blivit en kliché. Många romer och sinti i Tyskland hade emellertid lämnat det kringströvande livet och anpassat sig till stadslivet.

Romska grupper

Under medeltiden kom romani-talande grupper till Europa från norra Indien via Persien, mindre Asien och Balkan. Till att börja med accepterades de, men snart omgavs de av myter och misstänksamhet. De anklagades ofta för att vara spioner. I århundraden var det inget allvarligt brott i Europa att döda dem. I Central- och Östeuropa bedrevs ibland »zigenarjakter«, då de jagades och dödades som om de var djur.

Vissa romer fortsatte att leva ett kringvandrande liv medan andra blev bofasta och gradvis assimilerades. De betraktades så småningom på många håll mindre som en etnisk grupp än som en social grupp med låg status. Myter och fördomar har ständigt omgivit romer, och ända in i vår egen tid har man trott att människor som beskrivs som »zigenare« kidnappar barn, ägnar sig åt trolldom och orsakar farliga sjukdomar. Antiziganismen var – och är fortfarande – mycket djup och utbredd. Romer är idag den mest utsatta folkgruppen i Europa, mycket ofta föremål för rasistiskt våld och diskriminering

Romer och den rasistiska staten

På 1930-talet levde ungefär en miljon romer i hela Europa. I Tyskland var de ungefär 30 000, och de levde i karavaner eller som andra stadsbor.

Redan i början på 1900-talet började en »zigenisk informationsbyrå« i Tyskland att föra register. De förklarades vara ett hot som man måste försvara sig mot. Särskilt varnades för »rasblandning«. 1905 publicerades en kalender med genealogiska uppgifter och fotografier på hundratals tyska romer och sinti. Del-

staten Bayern antog en lag 1926 för »bekämpandet av zigenare, resande och arbetskygga«. Romer som inte kunde visa att de hade en fast anställning riskerade att sättas i tukthus. Nazisterna övertog denna och liknande lagar efter 1933. I enlighet med den nazistiska ideologin inleddes förföljelser som påminde om dem mot judar. SS-chefen Heinrich Himmler hade föreställningar om att det bland tyska romer kunde finnas »ursprungliga arier«, men majoriteten av dem ansågs vara av »blandat blod« och utgjorde därför en »social fara«. Sådana rasbiologiska idéer fick betydelse för politiken mot tyska romer, och avgjorde under kriget ofta vilka som dödades och vilka som fick leva.

Bayerns lag för »bekämpandet av zigenare, resande och arbetskygga«, 16 juli 1926

§ 1

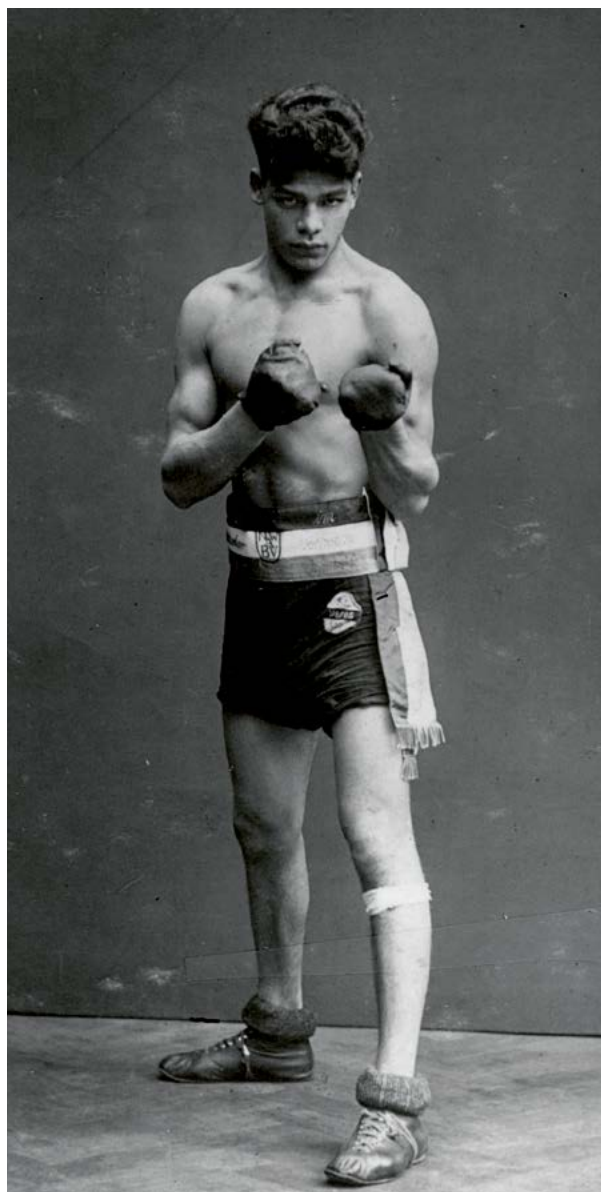
Zigenare och andra som vandrar som zigenare – s.k. resande – får bara cirkulera med sina vagnar och karavaner om de har tillstånd från de berörda polismyndigheterna. Detta tillstånd kan bara lämnas för högst ett år i taget och kan återkallas när som helst. (...)

§ 2

Zigenare och resande får inte cirkulera med barn i skolåldern. Undantag får göras av polismyndigheterna om tillräckliga arrangemang har träffats för barnens utbildning. (...)

§ 9

Zigenare och resande över sexton års ålder som inte kan bevisa en varaktig anställning kan, för bevarandet av den allmänna ordningen, skickas till tukthus i upp till två år av ansvariga polismyndigheter.

»Gipsy« Trollmann

I mars 1933 blir den tyske boxningsmästaren i mellanvikt, Erich Seelig, fråntagen sin titel. Orsak: han är jude. Titeln förblir vakant fram till juni 1933. Då ställs två helt olika boxare mot varandra. I den ena ringhörnan står en »arier«, Adolf Witt. Han har en hård höger. I den andra står Johann Trollmann. Det nazifierade boxningsförbundet gillar inte att Trollmann ska slåss om titeln. Orsak: han är »zigenare«. Men Johann Trollmann, eller »Gipsy« som hans artistnamn är, är en av Tysklands populäraste boxare. Nazisterna är känsliga för opinionen, och det »likriktade« boxningsförbundet måste göra ett undantag. Det är förbundet som har utsett Witt eftersom han är den ende som kan hota Trollmann.

Men den 9 juni blir Witt förnedrad av sin spensligare motståndare. Den 26-årige Trollmann dansar runt med Witt i tolv ronder och tar poäng i utklassningsstil. Arrangörerna är generade och matchen döms oavgjord. Publiken är i uppror. I flera minuter protesterar den högljutt och hotar att slå sönder hallen. Till slut ger arrangörerna med sig och Trollmann blir tysk mästare i mellanvikt. Omedelbart angrips han av facktidningen Boxsport. Han har boxats »artfrämmande« och »teatraliskt«. Man hånar hans »zigeniska oberäknlighet«, och efter åtta dagar fråntas han titeln. Karriären är slut.

Sedan tidigare har han dock ytterligare en match inbokad. Till den kommer han med håret blonderat. I stället för att dansa står han mitt i ringen som en fura och tar emot slag efter slag. I femte ronden blir den nedblodade »Gipsy« uträknad.

Senare sätts fyra av hans bröder i koncentrationsläger, och 1939 blir Trollmann själv inkallad till armén och kämpar som infanterist på östfronten. Under en permission 1942 arresteras han av Gestapo och skickas till koncentrationslägret Neuengamme. Där tvingas han att utföra de hårdaste arbetena. På sina fester roar sig storväxta SS-vakter med leken »tysk mästare«. De boxas med den svältande 35-åringen. Johann Trollmann slås 1944 ihjäl av en s.k. kapo i koncentrationslägret Wittenberge, ett underläger till Neuengamme.

»På en och samma gång utfördes en rad arresteringar av homosexuella i vår stad. En av de första som arresterades var min vän som jag hade haft ett förhållande med sedan jag var 23. En dag kom Gestapofolk till hans hus och förde bort honom. Det tjänade ingenting till att efterlysa honom. Om någon gjorde det riskerade han också att bli häktad. Det räckte med att man kände dem för att också bli misstänkt. Efter det att min vän arresterats, gjorde Gestapo husrannsakan av hans lägenhet (...) Det värsta var ändå adressböckerna. Alla som stod nämnda i böckerna, eller hade någonting med dem att göra, arresterades. Jag med. (...) Vi var tvungna att vara ytterst försiktiga med alla kontakter och jag tvingades att bryta med alla mina vänner. Vi gick förbi varandra på gatan, bara för att vi inte ville försätta oss själva i fara. Det fanns inte längre några platser där homosexuella kunde träffas.«

VITNESMÅL FRÅN EN TYSK HOMOSEXUELL MAN

Homosexuella

Nazisterna började förföljelsen av homosexuella omedelbart efter att de hade tagit makten. De trodde att denna grups närvaro i samhället skulle äventyra det tyska folkets födelsetal och »folkkroppens« fysiska och andliga hälsa. SA-förband gjorde razzior på mötesplatser, krogar och i privata hem, och polisen gjorde allt för att trakassera homosexuella.

Dessa förföljelser gjorde slut på år av liberalisering. Nazisterna stärkte en redan existerande lag mot homosexuell aktivitet och homosexuella greps och förföljdes i en ökad omfattning under hela 1930-talet. SS-chefen Himmler inrättade ett kontor med uppgift att registrera och trakassera homosexuella, och många nazister krävde dödsstraff för män som dömts för homosexuella »oanständigheter«.

Antalet åtal mot homosexuella nådde en höjdpunkt under åren 1937–1939. Av uppskattningsvis 1,5 miljoner homosexuella arresterades omkring 100 000 tyska och österrikiska män, de flesta efter tips från bl.a. grannar. Efter avtjänat fängelsestraff internerades mellan 5 000 och 15 000 homosexuella i koncentrationsläger, där de fick bära den rosa triangeln. De utsattes för speciellt brutal behandling av SS-vakter och andra fångar, vilket ledde till döden för många av de internerade. Det exakta antalet homosexuella som dog i lägren är inte helt klarlagt, men vissa uppskattningar nämner 60 procent.

Nazisterna försökte förena ideologin med »vetenskap« i sin syn på homosexuella och utförde pseudovetenskapliga experiment avsedda att förändra de homosexuellas beteende.

Funktionsnedsatta och »asociala«

Under 1920-talet började en del vetenskapsmän att propagera för rätten att döda människor som de betecknade som »ballastexistenser«. De avsåg vissa grupper av funktionsnedsatta och utvecklingsstörda. Begreppet »livsovärdigt liv« myntades. Dessa idéer sögs snabbt upp av nazismen, som ville främja det »friska« och utplåna det »sjuka« och »mindervärdiga«. Judar och »zigenare« sågs som yttre hot mot den tyska »folkkroppen«, medan mentalt och fysiskt funktionsnedsatta och andra individer som inte passade in i »folkgemenskapen« räknades som inre hot som också måste bekämpas. De ansågs vara ekonomiskt »improduktiva« och därför en alltför »tung börda« att bära för de »friska« och »produktiva«. Rasbiologiskt betraktades de som »mindervärdiga«. Deras »negativa« egenskaper troddes vara ärftliga, vilket skulle utgöra en växande fara för »folkkroppens« hälsa.

I sin iver att »rena« både samhället och den »germanska rasen« förföljde och fängslade nazisterna också tusentals människor ur en mer svårdefinierad grupp av medborgare, betecknade som »asociala«. Denna grupp omfattade alla möjliga, från prostituerade till människor som hade vägrat ta ett erbjudet arbete en eller två gånger. Den nazistiska ideologin straffade dem vilkas sätt att leva ansågs väcka anstöt. Dit hörde även småbrottslingar. Enligt den i Nazityskland rådande vetenskapen »kriminalbiologi« ansågs de vara biologiskt »mindervärdiga«. Människor som placerades i denna kategori utsattes för sterilisering eller kastrering. I koncentrationslägren bar de en svart triangel och stod långt ned i lägerhierarkin med små chanser att överleva.

En propagandabild av funktionsnedsatta judiska män tagen i koncentrationslägret Buchenwald mellan åren 1938 och 1940. Funktionsnedsatta var oanvändbara för nazisterna annat än som »material« för medicinska försök. Dessa män har knappast överlevt länge sedan bilden tagits.

1934

- 3 juli** Lagar förbjuder äktenskap mellan tyskar och personer av »främmande raser« och »defekta« personer av »tyskt blod«.
- 2 aug.** Den tyske presidenten, Paul von Hindenburg, dör.
- 19 aug.** Hitler utropar sig till Führer och rikskansler för Tredje riket.
- okt.–nov.** Arresteringar av homosexuella i hela Tyskland.

1935

- april** Jehovas vittnen utestängs från statlig tjänst och många arresteras.
- 21 maj** Judar utestängs från militärtjänst.
- 15 sept.** Nürnberglagarna tillkännages av Hermann Göring på ett nazistpartimöte. Judar får inte ingå äktenskap eller ha sexuella relationer med personer av »tyskt blod«. Samtidigt antas en lag som tillåter endast de av »tyskt eller besläktat blod« att vara fullvärdiga medborgare. Judar blir statens »undersåtar« utan fulla medborgerliga rättigheter. En direkt följd av dessa lagar var att frågan om vem som var jude och skulle drabbas av segregeringen och inskränkta rättigheter blev central för byråkratin och juristerna. De s.k. Nürnberglagarna följdes snart av flera tillägg och förordningar, och under 1930-talet stiftades över 400 lagar i Tyskland som beskar judarnas rättigheter.
- 26 nov.** »Zigenare, negrer eller deras bastarder« får inte ingå äktenskap med personer av »tyskt blod«.

1936

- 17 juni** SS-chefen Heinrich Himmler blir chef för den tyska polisen.
- 1 aug.** Hitler öppnar olympiska spelen i Berlin.

1938

- 13 mars** »Anschluss«: Österrike »ansluts« till Tredje riket och de så kallade judiska flyktingproblemet förvärras ytterligare.
- april** Bestämmelser att all judisk egendom ska registreras.
- 6–15 juli** I Évian diskuterar representanter från trettio två nationer frågan om de judiska flyktingarna.
- 17 aug.** Judiska kvinnor i Nazityskland måste lägga till »Sara« till sitt namn och alla judiska män »Israel«.
- 5 okt.** Tyska judars pass stämplas med ett stort rött »J« för »Jude«.
- 28 okt.** Ungefär 17 000 judar med polsk bakgrund utvisas från Tyskland till polska gränsen.
- 9–13 nov.** Novemberpogromen. Pogromer, mord och omfattande skadegörelse på judiska bostäder och inrättningar. Omkring 30 000 judar interneras i koncentrationsläger.
- 15 nov.** Judiska barn får inte längre gå i tyska skolor. Efter novemberpogromen tillåter Sverige inresa för 500 tysk-judiska barn.

1939

- 30 jan.** Hitler säger till den tyska riksdagen att ett nytt världskrig kommer att innebära »förintelsen av den judiska rasen i Europa«.
- 21 feb.** Judar måste överlämna smycken och ädelmetaller.
- 15 mars** Tyska trupper ockuperar Tjeckien.
- 29 juni** Mer än 400 romska kvinnor från Österrike deporteras till koncentrationslägret Ravensbrück.
- 1 sept.** Andra världskriget börjar med Tysklands invasion av Polen. Tyska Einsatzgrupper skjuter präster, akademiker och judar. Tyska judar får inte vara ute efter kl. 21.
- 20 sept.** Judar får inte inneha radioapparater.
- oktober** Deportationer av judar från Nazityskland till Lublinområdet.
- 20 nov.** Heinrich Himmler ger order om att alla »zigenska spåkvinnor« ska fängslas.
- 23 nov.** Alla judar i generalguvernementet i Polen måste bära en davidstjärna. Påbudet kommer så småningom att gälla även Tyskland och alla av Tyskland ockuperade länder.

»Om en forskare, som bara känner till judar genom hörsägen, även någon gång i framtiden skulle söka igenom handlingarna i Dortmunds stadsarkiv, så kommer han att finna att de kommunala pantbankerna också gjorde sin lilla del i lösningen av judefrågan.«

Förföljelse

De tyska judarna utgjorde mindre än en procent av befolkningen. Nazisterna anklagade dem för att ha tagit makten i Tyskland och hota och undergräva allt »tyskt«. För att deras planer mot de tyska judarna skulle kunna genomföras var det nödvändigt att utestänga dem från samhället. Processen började i april 1933, då partiet och regeringen manade till en bojkott mot judiskägda affärer och varuhus. Bojkotten skrämde iväg många judar från Tyskland, men i stort sett misslyckades den med att uppnå de uppsatta målen. De nazistiska ledarna lärde sig att de måste gå försiktigare fram, och vinna befolkningens aktiva stöd eller åtminstone passiva samtycke.

7 Under 1930-talet införde nazisterna över 400 lagar som berövade de judiska medborgarna deras civila och ekonomiska rättigheter. En process som tog fem år i Tyskland inträffade över en natt i Österrike sedan landet hade »anslutits« till det tyska riket i mars 1938. I bägge länderna framtogs judiska läkare, advokater, lärare, professorer och företagsledare sina möjligheter att försörja sig själva och sina familjer. Judiska elever tvingades gå i särskilda skolor, judiska studenter förbjöds att gå på föreläsningar och de flesta judiska universitetslärare tvingades bort från sina tjänster. Några försökte emigrera, men även de som lyckades finna en fristad i ett annat land tvingades lämna ifrån sig alla sina tillgångar innan de åkte.

Allt eftersom segregationen fortgick, valde tyskar-
na att stödja eller förhålla sig passiva till sin regerings försök att göra Tyskland »judefritt«. När deportatio-

nerna började 1940 hade de tyska judarna knappast längre någon kontakt med sina kristna grannar. Den slutliga symbolen för åtskillnaden var lagen i september 1941 att alla tyska judar måste bära en gul davidstjärna på sina ytterkläder.

Systematisk utplundring

Förintelsen innebar inte endast fysisk utrotning. Den var också historiens mest omfattande och utstuderade utplundring. Under hela 1930-talet tog den tyska staten hand om allt större delar av judarnas privata tillgångar, som t.ex. konst, smycken, fastigheter, familjeklenoder. Även judiskägda företag och banker »ariserades«, d.v.s. konfiskerades. Några judar försökte rädda sina tillgångar genom att överföra dem utomlands, framför allt till Schweiz. Dessa tillgångar bestod av kontanter, försäkringsbrev, ädelmetaller och juveler.

Tyskarna var mycket noggranna i genomförandet av utplundringen av dem som deporterades till dödslägren. Allt de hade tagit med sig, som t.ex. kläder, skor, glasögon, ringar och barnvagnar konfiskerades omedelbart vid ankomsten. Många av dessa föremål transporterades tillbaka till Tyskland för att användas av den tyska befolkningen.

Till och med kropparna kom till användning. Kvinnohår klipptes före eller efter gasningen, och användes exempelvis till sockor för ubåtsbesättningar eller filter. Guldtänder drogs ut och smältes om. Aska efter kropparna användes som jordförbättringsmedel.

Efter kriget kompenserade Västtyskland flera hundratusen överlevande världen runt, men de som bodde i Östeuropa under kommunismen erhöll aldrig kompensation. Under 1990-talet inrättade många europeiska stater, däribland Sverige, undersökningskommissioner för att klargöra frågan om kompensation till överlevande och deras familjer.

*»Jag träffade min f.d. sekreterare i dag. Hon fäste blicken på mig med sina närsyn-
ta ögon och sedan vände hon sig bort. Jag
var så äcklad att jag spottade i min näs-
duk. En gång var hon min patient. Senare
mötte jag henne på gatan. Hennes pojkvän
hade lämnat henne och dessutom var hon
arbetslös och utan pengar. Jag tog mig an
henne, utbildade henne under flera år och
gav henne anställning vid min mottagning
ända till slutet. Nu har hon förändrats så
mycket att hon inte ens kan hälsa på mig,
som räddat henne ur rännstenen.«*

DEN JUDISKA LÄKAREN HERTHA NATHORFF
I SIN DAGBOK, 9 OKTOBER 1935

7. Fakta om Förintelsen (Hitler tar makten)

8. Fakta om Förintelsen (Judeförföljelse)

Terror mot judars verksamheter

Efter flera lokala initiativ runt om i Tyskland att bojkotta judiska verksamheter organiserade nazistpartiet i april 1933 ett första landsomfattande försök att skada de tyska judarna ekonomiskt. Bland annat klistrades »varnande« anslag upp på judars affärer, läkar- och advokatmottagningar.

Läkaren Hertha Nathorff berättar om en händelse från april 1933: »Denna dag har ristats in i mitt hjärta med eldskrift. Kan man tänka sig att sådant fortfarande är möjligt på 1900-talet? Framför alla judiska butiker, advokatbyråer, läkarmottagningar och lägenheter står unga pojkar med plakat med texten ›Köp inte från judar, ›Gå inte till judiska läkare, ›Den som köper från en jude är en förrädare, ›Judar är lögnaren och bedragaren personifierad. Doktorsskyltarna var nedsmutsade och ibland t.o.m. förstörda. Folk stod och tittade på, stirrande i tysthet. De måste ha glömt att täcka över min skylt. Jag tror att jag skulle ha reagerat mycket starkt. Det hade hunnit bli eftermiddag innan en av dessa unga pojkar kom och gjorde hembesök hos mig: ›Är det här är en judisk firma?‹ ›Det här är inte alls någon firma. Det är en läkarmottagning‹ sa jag: ›Är ni sjuk?‹«

På kvällen var vi med vänner vid Hohenzollerndamm, tre par, alla läkare. De var alla minst sagt deprimerade. Emil, en i sällskapet, försökte övertyga oss: Det kommer att vara över om några få dagar. De förstår inte min ilska när jag säger: De skulle ha dödat oss istället. Det hade varit mänskligare än den psykologiska död, de avser... Men min instinkt har alltid haft rätt.«

Internationella reaktioner

När Hitler och nazistpartiet kom till makten i slutet av januari 1933 såg världen på det »nya Tyskland« med både hopp och ängslan. Man hoppades att Tyskland skulle återvinna ekonomisk stabilitet, men snabbt stod det klart att maktinnehavet inte skulle tygla det nazistiska våldet. Nyhetsartiklar och diplomatiska rapporter från Tyskland upplyste världen om att den tyska ekonomin såg ut att stabiliseras, men att situationen för judarna och politiska motståndare försämrades snabbt och radikalt. Det var ingen hemlighet att tusentals judar och andra avskedades från sina statliga tjänster och att öppna förödmjukelser av judar var en vardaglig företeelse i hela Tyskland. Men den tyska regimen kallade rapporterna i den utländska pressen om det ökande förtrycket i Tyskland för »skräckpropaganda«. Skulden för rapporteringen lades på judarna i och utanför Tyskland, som anklagades för att ha »förklarat Tyskland krig«. Efter den första upprördheten och kritiken inträdde dock på många håll en tillvänjning. Samtidigt som Tyskland rustade och landets inflytande snabbt blev större lovade Hitler fred. Många ville tro honom. Under 1930-talet ökade också antisemitismen i den demokratiska västvärlden, och judar som försökte emigrera från Tyskland fann att för dem och deras familjer var nästan alla dörrar stängda.

Från 1933 ända till slutet av kriget skrev den svenska pressen ofta om Nazitysklands aktioner mot judarna. Den svenska allmänheten hade hela tiden goda möjligheter att få en adekvat bild av händelserna.

SKONINGSLÖS TYSK JUDEBOJKOTT

HEIMOJUMALA OCH LAPPO.

Lappolemanssträtor. Från Österholmen.

Finsk nationalism under reflexverkan från tysk nazism.

Från ett Finlandsbank meddelar dr. Teoties Fogelqvist i senaste nummer några iakttagelser beträffande Lappolemanssträtans utveckling av religiös, politisk och kulturell synpunkt. »Lappolemanssträtan« är ett namn i Kessala kretsen vidsträckt över hela Finland. Det betyder ett område som omfattar ett stort område i nordvästra delen av landet. Det är ett område som har varit ett centrum för finsk nationalism under lång tid. I den senaste artikeln har författaren gjort en studie av den finska nationalismens utveckling under reflexverkan från tysk nazism. Han visar hur den finska nationalismen har blivit mer radikalt och mer nationalistiskt under påverkan från tysk nazism. Detta har lett till en ökad nationalism och en ökad avsaknad av tolerans mot andra etniciteter i Finland.

(Ytterligare text om finsk nationalism och reflexverkan från tysk nazism. Detta inkluderar en analys av den finska nationalismens utveckling under påverkan från tysk nazism, samt en diskussion om den finska nationalismens roll i den finska nationen under denna period.)

Enligt författaren har den finska nationalismen blivit mer radikalt och mer nationalistiskt under påverkan från tysk nazism. Detta har lett till en ökad nationalism och en ökad avsaknad av tolerans mot andra etniciteter i Finland. Detta har också lett till en ökad avsaknad av tolerans mot andra etniciteter i Finland.

Jude som skjutit lynchad i häktet.

Tyska händelserna inför kulturell svensk opinion.

Den nationella idealismen hotar förtorka. VAR AR LOGIKEN?

Har en svensk kulturskorpion på det som förtorkat i Tyskland just nu? Dagens Nyheter har skrivit ett stort och intressant förhållande till den svenska allmänheten om detta. Det som yttras är en intressant och viktig fråga. Det som yttras är en intressant och viktig fråga. Det som yttras är en intressant och viktig fråga. Det som yttras är en intressant och viktig fråga.

Nationalisternas stora judbojkott som var utställt till den judiska sabbaten, genomfördes skingrade på alla orter. Alla judiska affärer följande med beväpnade manningar och med avsaknad av någon form av försvar. Judiska barn och ungdomar utmanades för samma bevakning och försvar i Berlin, stora universitet och bibliotek på förtorkade öppnade för judar.

Den tyska regimens avsaknad av logik och avsaknad av tolerans mot andra etniciteter i Finland. Detta har lett till en ökad nationalism och en ökad avsaknad av tolerans mot andra etniciteter i Finland.

Justitieråd Nils Alexanderson (till vänster), biskop E. M. Rodhe, fru Maria Rodhe samt professor The Swedberg.

Öppen strid redan i gång vid husbyggen.

Arbetarnas ledning överviger liket efter överredningarna.

MEDLINGEN FORTSÄTTER

Situationen på byggnadsarbetarnas område på Lingsjö är fortfarande mycket osäker. Den svenska allmänheten hade hela tiden goda möjligheter att få en adekvat bild av händelserna.

Frågan för Österrike: skall fascisfärgen bli svart eller brun?

I en korrespondens från Wien ger Gustav Leitwein en skildring av intressanta politiska förhållanden i Österrike. Detta inkluderar en analys av den österrikiska politiska situationen under denna period, samt en diskussion om den österrikiska politiska situationen under denna period.

516 SANDE BOKLISTOR.

Priset för bästa urval till Örebro

De 100 böckerna till isolerad by i norr.

AVGJORD TÄVLING.

Prisutdelningen om urvalet av 100 böcker som Dagens Nyheter kommer att utge till den 26:e bokdagen har nu avslutats. Urvalet hade utkommit följande lista till utställningen. Urvalet hade utkommit följande lista till utställningen. Urvalet hade utkommit följande lista till utställningen.

RIKSDAGEN GILLAR IDROTT OCH REDUCERAR ANSLAGET.

RIKSDAGEN GILLAR IDROTT OCH REDUCERAR ANSLAGET. Detta inkluderar en analys av den svenska riksdagens beslut om att gilla idrott och reducera anslaget. Detta inkluderar en analys av den svenska riksdagens beslut om att gilla idrott och reducera anslaget.

Från 1933 ända till slutet av kriget skrev den svenska pressen ofta om Nazitysklands aktioner mot judarna. Den svenska allmänheten hade hela tiden goda möjligheter att få en adekvat bild av händelserna.

»(Vi hade redan) börjat att systematiskt kontrollera och katalogisera rastillhörigheten hos personer inom tyskt kulturliv. Vad kunde vara självklarare än att bibliotekarier utnyttjade sina färdigheter och kunskaper? Bibliotekarier arbetade tillsammans med representanter för nazisterna (...) Tack vare detta var redan 1933 hälften av det användbara förberedande arbetet gjort för att kunna rensa ut judiska författare, redaktörer och professorer.«

UR EN FACKTIDSKRIFT FÖR BIBLIOTEKARIER, 1938

Novemberpogromen

På förmiddagen den 7 november 1938 sköts legationssekreteraren på den tyska ambassaden i Paris, Ernst vom Rath, av den sjuttonårige juden Herschel Grynszpan. Grynszpans föräldrar hade, liksom tiotusentals andra f.d. polska judar, utvisats från Tyskland veckan innan. Skotten var Grynszpans protest mot de statslösa föräldrarnas svåra situation i ingenmanslandet vid den tysk-polska gränsen. När vom Rath dog av sina skador 9 november sände propagandaministern Joseph Goebbels med stöd av Hitler ut instruktioner som ledde till en massmobilisering av partiaktivister. Medan icke-judiska tyskar och polis, myndigheter och rättsapparaten såg på, iscensattes den största organiserade pogromen i Europa i modern tid.

Under kvällen och natten mellan den 9 och 10 november och några dygn därefter förstördes under den s.k. Rikskristallnatten hundratals synagogor och bönehus över hela Tyskland och tusentals judiskägda affärer vandaliserades och plundrades. Judiska hem och begravningsplatser vandaliserades, hundratals judar mördades eller begick självmord och nästan 30 000 judiska män sattes i koncentrationsläger. Den nazistiska regimen gav judarna skulden för händelserna och tvingade de judiska organisationerna att betala ett gigantiskt skadestånd på en miljard mark till staten. Ersättningar från försäkringar konfiskerades, och judiska affärsägare beordrades att städa upp efter förstörelsen och »återställa gatubilden«.

10 Till vänster: 10 maj 1933. Universitetsstudenter bränner »otillåtna« böcker skrivna av judar och andra, Berlin.

11

Judiska elever tvingas ut ur skolorna

Efter 1933 drevs judiska elever systematiskt ut ur de tyska skolorna. Bilden visar en tysk lågstadielklass och deras lärare som gör »Hitlerhälsningen« på skolgården. De nazistiska idealen skulle inpräntas från tidigaste ålder. Historikern Saul Friedländer skriver:

»För den unga Hilma Geffen-Ludomer, som var det enda judiska barnet i Berlinförorten Rangsdorf, innebar lagen mot överbeläggning av tyska skolor en total förändring. Den »trevliga grannsämjan« tog slut »tvärt ... Plötsligt hade jag inga vänner. Jag hade inte längre några flickvänner och många grannar var rädda att tala med oss. Några av de grannar vi besökte sade till mig:

'Kom inte mer för jag är rädd. Vi skall inte ha någon kontakt med judar'.« Lore Gang-Salheimer som var elva år 1933 och bodde i Nürnberg kunde gå kvar i sin skola eftersom hennes far hade kämpat vid Verdun. Ändå »började det inträffa att icke judiska barn sade, 'Nej, jag kan inte gå hem tillsammans med dig från skolan längre. Jag kan inte visa mig med dig längre'.« »För varje dag som gick under det nazistiska styret«, skrev Martha Appel, »blev klyftan mellan oss och våra grannar allt vidare. Vänner till vilka vi haft ett varmt förhållande i årtal kände oss inte längre. Plötsligt upptäckte vi att vi var annorlunda.«

9. Fakta om Förintelsen (Kristallnatten och Novemberpogromen)

10. Fakta om Förintelsen (Bokbål)

11. Fakta om Förintelsen (Antijudisk propaganda i skolan)

Bydgoszcz (tyska Bromberg) i det besegrade Polen, hösten 1939. SS, polis och lokala medhjälpare genomför en razzia under »pacificeringen« av staden, som införlivats med Tyskland. Under krigets första dagar utfördes en massaker på tyska invånare i och kring Bydgoszcz. Uppgifterna om antalet offer varierar mellan hundra och strax över tusen. Den nazistiska propagandan uppförstorade förlusttalen kraftigt och utnyttjade massakern för att rättfärdiga den hänsynslösa tyska krigföringen och ockupationspolitiken i Polen. Redan under de två första månaderna sköts tiotusentals civila polacker av särskilda »insatsenheter« eller ibland arméförband. Enheterna använde namnlister som hade sammanställts redan före kriget. Ett av målen var att »oskadliggöra« den polska samhällseliten.

Ett »germanskt« imperium i Europa

När Polen hade besegrats påbörjades förverkligandet av nazistiska planer att utöka det »tyska livsrummet«. SS-chefen Himmler förklarade i slutet av 1939 att han ville »bygga upp en blond provins« i av Tyskland annekterade delar av Polen. Polska barn »vars rasliga drag visar på nordiskt blod« skulle kidnappas och genomgå en »raslig och psykologisk urvalsprocess«. »Folktyiska« bosättare från Baltikum, Rumänien och Sovjetunionen skulle flyttas till dessa områden. För att bereda plats fördrevs hundratusentals judiska och icke-judiska polacker från städer, byar och gårdar som skulle »förtyskas«.

Ett av målen bakom angreppet på Sovjetunionen 1941 var att utöka det koloniala och rasistiska projektet. Den s.k. Generalplan Öst förutsåg en väldig »raslig« och etnisk rensning. Stora områden i Baltikum, Ryssland och Ukraina skulle bli bosättningsområden för tyskar och deras »rasfränder«, t.ex. skandinaverna. Den slaviska befolkningen skulle minskas med 30 miljoner, genom fördrivning, utsvältning eller mord. Europa och dess närområden skulle domineras av ett »germanskt« imperium styrt från Berlin. Endast så kunde den »germanska rasen« och kulturen skyddas från »fienden«: judarna, de »asiatiska horderna«, den liberala demokratin, kommunismen och den amerikanska »plutokratin« med dess »judaiserade negerkultur«. Miljoner människor fick utstå stora lidanden och hundratusentals miste livet till följd av de nazistiska drömmarna att med våld »rita om« Östeuropas demografiska karta.

12

UR 12. Rasismens historia: Piotrs flykt

Getton bildas

Under medeltiden var det vanligt att judar levde i särskilda kvarter i städer, från 1500-talet ofta kallade getton. Gettona i Tyskland hade rivits under Napoleonkrigen på 1800-talet. Efter andra världskrigets utbrott 1 september 1939 införde nazisterna snabbt bestämmelser som tvingade de polska judarna att lämna sina hem och flytta till särskilda områden i städerna. De första gettona bildades i början på 1940 och snart fanns hundratals små och stora getton runt om i Polen och östra Europa. Gettoiseringen var början på en koncentrations- och insamlingsprocess som senare avsevärt skulle underlätta nästa steg i Förintelsen.

13

Chefen för säkerhetspolisen och säkerhetstjänsten Heydrichs direktiv, 27 september 1939

Judarna ska föras samman i getton i städerna för att man lättare ska kunna kontrollera dem och därefter kunna föra bort dem. Den mest brådskande uppgiften är att se till att de judiska handlarna försvinner från landsbygden. Detta uppdrag måste vara genomfört inom de närmaste tre till fyra veckorna. Så länge som judarna är handlare på landet måste man göra upp med Wehrmacht om vilka judar som ska få vara kvar på plats för att säkra truppernas livsmedelsförsörjning. Följande direktiv utfärdades:

1. Judarna till städerna så snart som möjligt.
2. Judarna ut ur det Tyska riket och till Polen.
3. De zigenare som återstår också till Polen.
4. Den systematiska evakueringen av judarna från tyskt territorium med godståg ...

En bro över en »arisk« gata i gettot i Lodz, Polen. Judarna i gettona skulle hållas strikt avskilda från omvärlden. I de större gettona byggdes därför ibland sådana broar mellan kvarter som delades av »ariska« genomfartsgator. Trängseln på bron avspeglar förhållandena i gettot: en stor mängd människor levde på en mycket liten yta.

UR 13. Jakten på språket: Jiddisch

»Denna dag, söndagen, den 13 oktober, gjorde ett underligt intryck på mig. Det står klart att 140 000 judar från Warszawas (...) förorter kommer att bli tvungna att lämna sina hem och flytta in i gettot. Alla förorter har tömts på judar och 140 000 kristna kommer att bli tvungna att lämna gettokvarteret. (...) Hela dagen flyttade folk möbler. Det judiska rådet belägrades av människor som ville veta vilka gator som tillhörde gettot.«

EMMANUEL RINGELBLUM,
HISTORIKER I WARSZAWA, OKTOBER 1940

Livet i gettot

14 De första gettona bildades under 1940. I början av 1942 fanns hundratals små och stora getton runt om i Polen och östra Europa. Till många getton deporterades inte bara den lokala judiska befolkningen, utan också judar från Tyskland och Österrike. Även tyska romer skickades ibland till gettona i Polen. Förhållandena i dessa kvarter blev snabbt olidliga. De tyska myndigheterna hade bestämt att samhällets normala »spelregler« inte gällde i gettona. Gettona blev dödsfallor.

En avgörande faktor var den avsiktligt extrema trängseln. Som mest fanns i t.ex. Warszawagettot över 400 000 människor. Det betydde en befolkningstäthet på en person per 7,5m². Många familjer bodde femton personer eller fler i ett enda rum. Under vintrarna var det så svårt att ordna bränsle att vanligt kol fick beteckningen »svarta pärlor«. Svårigheterna att få tag på mat innebar en daglig kamp för gettoinvånarna. Den av tyskarna tilldelade mängden kalorier per dag var i Warszawagettot ungefär 200 kcal. (Bantningskost på svenska sjukhus är i dag ca 1 000 kcal.) Därför var smugglingen av mat en helt nödvändig förutsättning för överlevnad. De som ertappades med gömd mat i kläderna sköts ofta omedelbart av de tyska vakterna. Förhållandena ledde oundvikligen till sjukdomar och svåra epidemier, framför allt tyfus.

15 Den »naturliga« dödligheten steg dramatiskt. Under 1941 dog en av tio invånare i Warszawagettot av svält och sjukdomar. Sjukvård var en omöjlighet eftersom judiska läkare och sjuksköterskor inte hade tillgång till mediciner, mat eller lämpliga loka-

Efter den tyska ockupationen av Polen 1939 blev judar tvungna att offentligt bära davidstjärnan som ett identifieringsmärke. I Warszawa skulle den vara blå på ett vitt band runt armen. Den gamla judiska kvinnan i Warszawagettot försöker överleva genom att sälja stärkta band.

Bilden togs av den tyske armésergeanten Heinrich Jöst, 19 september 1941.

14. Fakta om Förintelsen (Warsawagettot)

UR 15. Rasismens historia: Piotrs flykt

Den »mäktige herrn« i gettot

Gettotillvaron hade få glädjeämnen, men ibland kunde invånarna finna anledning till skratt. Chaim Kaplan skriver i sin dagbok från 15 maj 1940:

»En gång kom det till gettot en viss nazist, från en trakt i landet där judarna måste hälsa på varenda nazistisk soldat de möter och ta av sig hatten när de gör det. Den sedvänjan förekommer inte i Warszawa, men den »ärade gästen« ville uppträda strikt och påtvinga oss de regler som gällde på den plats varifrån han kom. Det blev plötsligt ett förfärligt tumult på den judiska Karmelickagatan: någon sinnessjuk nazist kräver att var och en som går förbi skall ta av sig hatten för att hedra honom. Många flydde, många gömde sig, många greps och pryglades för sin ohörsamhet och många brast ut i högljutt skratt. De små »besserwissrarna«, gatans sanna herrar, märkte vad som försiggick och fann stort behag i att faktiskt lyda nazisten; de visade honom stor vördnad, på ett sätt som var avsett att göra den »mäktige herrn« till ett åtlöje för alla som gick förbi. De sprang fram och hälsade på honom hundra gånger så väl som en, tog av sig mössorna för att hedra honom. De samlades i stora skaror, med ett låtsat förskräckt ansiktsuttryck, och slutade inte att ta av sig mössorna. En del gjorde detta med orörliga ansikten, medan deras vänner stod bakom dem och skrattade. Så gick de sin väg, och andra kom fram och bugade sig för nazisten med blottade huvuden. Det var ingen ända på skrattet.«

Judiska pojkar sitter på en trottoar i Warszawagettot.

ler. En läkare skrev: »Aktiva, engagerade och energiska människor förvandlas till apatiska, sömngångaraktiga varelser. De ligger alltid till sängs och orkar knappt gå upp för att äta eller gå på toaletten. (...) De dör under fysisk ansträngning som att leta efter mat, ibland t.o.m. med en bit bröd i handen.« Det fanns inga resurser att hjälpa tusentals avmagrade och föräldralösa barn som drev omkring. Döda låg på gatorna, övertäckta av tidningspapper i väntan på att forslas till massgravar.

Trots dessa omständigheter försökte man hela tiden att leva »normalt«. Det var illegalt att bedriva skolundervisning, men det gjordes ändå. I Lodz fanns 63 skolor i verksamhet med 22 330 elever. Unga människor, som David Sierakowiak i Lodz, försökte utbilda sig, trots allt. Den 25 mars 1942 skrev han i sin dagbok: »Jag kände mig mycket dålig idag. Jag läser, men kan nästan inte lära mig någonting, bara några engelska ord. Jag läser nu bland annat Schopenhauers verk. Filosofi och svält – ingen dålig kombination.«

Även om tyskarna brände ned hundratals synagogor efter ockupationen av Polen fortsatte judarna sitt religiösa liv. Religiösa aktiviteter var ofta förbjudna. Om Gestapo eller SS upptäckte deras gudstjänster förödmjukades de bedjande judarna på olika sätt. Om de inte sköts så klipptes deras skägg och de tvingades att urinera på bönböcker och torarullar.

Judiska privata boksamlingar och allmänna bibliotek var viktiga mål för tyskarna. Även de rika och flerhundraåriga judiska arkiven i Polen och Östeuropa konfiskerades och förstördes. När deportationerna från gettona började 1942 användes kvarlämnade böcker och manuskript som bränsle.

»En vacker solig dag har börjat. Gatorna, som stängts av av litauerne, är fyllda av liv och rörelse. (...) Snart har vi fått en första glimt av inflyttningen i gettot, en bild från medeltiden – en gråsvart massa som går tyglade vid de stora bylten som tynger deras ryggar. Vi förstår att vår tid snart är kommen. Jag ser på oredan i huset, på de hopbuntade sakerna och på de desperata människorna. Jag ser mina tillhörigheter utspridda. Saker som jag brukade använda och som jag hade tyckt mycket om (...) Kvinnan står förtvivlad mitt ibland sina hopbuntade ägodelar och vet inte hur hon ska handskas med dem. Hon gråter och vrider sina händer. Plötsligt börjar allt omkring mig att gråta. Allting gråter.«

UR DEN 13-ÅRIGE YITZCHAK RUDASHEVSKIS DAGBOK,
VILNIUS 6 SEPTEMBER 1941

Bendzin, 1942. Kapten Franz Polter från Breslau samlar de judiska barnen kring sig och gallsriker: »Ni ville ha kriget!«. Vi ser oförstående på honom. Ett sexårigt barn vågar sig fram och säger: »Nej, farbror SS-man. Vi vill inte ha kriget. Vi vill ha lite bröd.«

ELLA-LIEBERMANN-SHIBER

Andra kulturella aktiviteter, som musik, konst och teater bedrevs också av gettoinvånarna för att försöka hålla moralen uppe. I Lodz fanns t.ex. en dockteater för barn och i Warszawa en barnkör. Konserter och föreställningar ägde rum i gettona tills musikerna och skådespelarna deporterades. Historiker har karakteriserat alla sådana aktiviteter som en form av motstånd.

I gettona fanns människor som insåg att det var av yttersta vikt för framtiden att anteckna allt som hände. Några förde dagbok, andra organiserade grupper som systematiskt samlade vittnesmål och dokument om livet i gettoto, den tyska politiken och enskilda brott. Bland dem fanns historiker som Emmanuel Ringelblum, läraren Chaim Kaplan i Warszawa och juristen Avraham Tory i Kovno (Kaunas).

Tyskarna använde gettoinvånarna som billig slavarbetskraft. Flera getton spelade en viktig roll i krigsproduktionen. I t.ex. gettona i Warszawa, Lodz, Bialystok och Sosnowiec var nästan hela produktionen inriktad på detta. Dessutom utnyttjade ofta enskilda tyskar judarnas arbete till att berika sig själva. Många judar trodde därför att arbete var deras chans att överleva. Men det visade sig alltid förr eller senare att nazisternas vilja att utplåna judarna var viktigare än den nytta de kunde dra av dem.

De omöjliga valen

En central del av den nazistiska politiken var att få judarna att själva ta hand om gettonas interna administration. Därför bildades i alla getton ett s.k. Judenrat (judiskt råd). Männerna som satt med i råden var tvingade att utföra tyskarnas order under dödshot.

Det var det judiska rådet som måste göra i ordning namnlistor på människor som skulle deporteras. Den judiska »polisen« måste samla ihop de dödsdömda och föra dem till tågen eller lastbilarna.

Frågan om motstånd fanns alltid på dagordningen, men de grymma kollektiva bestraffningarna gjorde detta val mycket svårt. I vissa getton gjorde därför det judiska rådets ledning allt för att motarbeta försöken till motstånd. Ett exempel på detta är Jacob Gens, ordförande i det judiska rådet i Vilnius, Litauen. Den 15 maj 1943 höll han ett tal till olika ledare i gettoto, där han förklarade att Gestapo hade gripit en jude som köpt en revolver. Han varnade: »Fortfarande vet jag inte hur det fallet kommer att avlöpa. Senast slutade det lyckligt för gettoto. Men jag kan tala om för er att om det händer igen kommer vi att straffas hårt. Kanske för de bort alla som är över 60, eller alla barn ... Tänk nu på om det är värt risken!!! Det finns endast ett svar för den som tänker förnuftigt och klokt: Det är inte värt risken!!!«

I andra getton försökte ledarna i stället samarbeta med dem som organiserade motstånd.

I längden spelade dock vilka beslut man än tog ingen som helst roll för majoritetens öde. Den tyska övermakten var så stark och judarnas isolering och utsatthet så stor, att oavsett om man valde anpassning till de tyska kraven eller motstånd blev resultatet detsamma.

Döden på gatan

I gettot var döden allestädes närvarande. Sjuksköterskan Adina Blady Sz wajger skildrar vardagen i Warszawagettot under sommaren 1941.

»Efter tre veckor återvände jag till sjukhuset. (...) Tillbaka till fläcktyfusavdelningen där barnen inte dog. Det var bara det att det inte fanns tillräckligt med sängar och ibland låg de två, ja till och med tre i samma säng, med små plåsterlappar med nummer i pannan. De hade feber och ville hela tiden ha något att dricka. Nej, de dog inte av fläcktyfus. Vi skrev ut dem, men vi var fruktansvärt trötta, för varje dag fick vi in ett tiotal nya barn och samma antal måste då skrivas ut eller flyttas från »misstänkt« till »säker« och fläcktyfusavdelningens journaler granskades ju av tyskarna. Vi skrev ut dem så att de kunde dö av svält där hemma eller komma tillbaka, uppsvållda, och få somna in. Varje dag var sådan.«

Ett döende barn på en trottoar i Warszawagettot, 19 september 1941. Fotografen skrev: »Folk bara passerade; det fanns alltför många sådana barn«.

»I dagar och nätter har de färdats från Pithiviers, instängda i plomberade godsvagnar. Nittio i varje vagn, med en kvinna som ofta hade tre, fyra eller fem av sina egna barn i gruppen. De är alla mellan 15 månader och 13 år gamla och obeskrivligt smutsiga. Tre- och fyraåringarna är täckta med variga sår: svinkoppor. Det finns så mycket att göra för dem. Men vi har ingenting förutom vår lägerföreståndare, kommendant Kohns makalösa tillgivenhet. Vi sätter genast igång med att sätta upp duscharna. Vi har fyra handdukar, om ens så många, per tusen barn.«

ODETTE DALTROFF-BATICIE, FÅNGE I DRANCY, AUGUSTI 1942,
OM JUDISKA BARN SOM KOM TILL DRANCY
FRÅN ANDRA UPPSAMLINGSLÄGER

En söndag i lägret Beaune-la-Rolande, söder om Paris, då besök av familjemedlemmar fortfarande var tillåtna. Männerna kommer att deporteras till dödslägren i Polen i juni 1942, kvinnorna och barnen i juli och augusti.

Den franska regeringen i Vichy var långt ifrån tvingad av tyskarna att diskriminera de franska judarna, men förlorade ingen tid att instifta anti-judisk lagstiftning. När de massiva arrestering-

arna av judar började i mitten på juli 1942 var det den franska polisen som tog hand om saken. Av de nästan 80 000 judar som deporterades till dödslägren var 10 procent över 60 år gamla och 10 procent under 6 år. Endast när judar med »utländsk bakgrund« hade sänts iväg upphörde de franska myndigheterna med sitt samarbete, och gjorde tyskarnas försök att hitta och arresterera judar mycket svårare.

1940

- jan.** De första försöken med att gasa mentalpatienter – judiska och andra – sker på tyska sjukhem.
- april–juni** Tyskland ockuperar Danmark, Norge, Belgien, Holland och Frankrike. Tyska romer deporteras till Polen.
- april** Gettot i Lodz avskiljs. Himmler beordrar inrättandet av ett koncentrationsläger i Auschwitz.
- 3 okt.** Undantagsbestämmelser mot judar i Frankrike (Vichy).
- okt.** Judarna i Warszawa föses ihop i ett getto. I mitten av november stängs gettot mot yttervärlden.

1941

- jan.** Registrering av judar i Holland.
- 1 mars** Himmler inspekterar Auschwitz och ger order om att ett läger till ska byggas i Birkenau (Auschwitz II) och låter kemiföretaget I.G. Farben använda fångar för att bygga en fabrik nära Auschwitz.
- 22 mars** Romska och färgade barn får inte gå i tyska skolor.
- 30 mars** Hitler säger till sina generaler att det förestående kriget mot Ryssland kommer att bli ett »förintelsekrig«.
- 22 juni** Tyskland anfaller Sovjetunionen. Einsatzgrupper påbörjar masslakten i områden öster om Polen. Samma dag säger en av de nazistiska ledarna, Robert Ley, vid ett tal i Breslau:
»Juden var och förblev vår oförsonlige fiende som gjorde sitt yttersta för att vårt folk skulle upplösas så att han kunde härska. Därför måste vi kämpa tills han är förintad, och vi kommer att förinta honom! Vi vill vara fria, inte endast i det inre, utan även utåt!«
- 31 juli** Riksmarskalk Hermann Göring undertecknar en order som ger SS fullmakt att förbereda »en total lösning av judefrågan«.
- 1 sept.** Tyska judar från sex års ålder måste bära den gula davidsstjärnan.
- 18 sept.** Judar måste ansöka om tillstånd att färdas med allmänna transportmedel.
- 29–30 sept.** Mer än 33 000 judar från Kiev mördas av ett Einsatzkommando vid Babij Jar-ravinen.

- 15 okt.** Judar förbjuds att emigrera från Tyskland
- nov.** De första judarna deporteras till Theresienstadt, ett koncentrationsläger inrättat för att tjäna som ett »judiskt mönstersamhälle«.
- 7 dec.** Japan anfaller Pearl Harbor. USA är med i kriget
- 8 dec.** Första gasningen av judar i ett dödsläger genomförs i lägret Chelmno i Polen.
- 11 dec.** Tyskland förklarar USA krig.
- 12 dec.** Tyska judar får inte nyttja offentliga telefoner.

1942

- 20 jan.** SS-generalen och säkerhetschefen Reinhard Heydrich leder en konferens i Wannsee, en förort till Berlin. Ett 15-tal höga poliser och statstjänstemän närvarar. Konferensens syfte är att samordna de administrativa åtgärderna inför genomförandet av den »slutliga lösningen av judefrågan«. Europa skall »finkammas från väst till öst« och judarna systematiskt »evakueras österut«. I statistiken över vilka judar som kommer ifråga för den »slutliga lösningen« räknas judarna i det neutrala Sverige in likaväl som de endast 200 i det Italienockuperade Albanien. Estland förklaras redan vara »judefritt«.
- Deportationerna av judar och romer från gettot i Lodz till dödslägret Chelmno fortsätter.
- 15 feb.** För första gången dödas judar som anlänt i en transport till Auschwitz med Zyklon B. Tyska judar får inte ha husdjur.
- 17 mars** Första massgasningen i dödslägret Belzec.
- 20 mars** Gaskammare tas i bruk i Auschwitz-Birkenau i ett boningshus som gjorts om för det här ändamålet. Polska judar från Oberschlesien blir de första offren.
- april–maj** Dödslägret Sobibor öppnas.
- 4 maj** För första gången äger en »selektion« rum bland fångar som varit flera månader i Auschwitz-Birkenau. De som befinnas vara »odugliga till arbete« skickas till gaskamrarna.
- 12 maj** Tyska judar får inte besöka »icke-judiska« frisörer.
- maj–juni** Judar i Västeuropa måste bära Davidsstjärnan.

- 12 juni** Tyska judar måste lämna ifrån sig alla elektriska och optiska apparater, cyklar och skrivmaskiner.
- 1 juli** Judiska barn i Tyskland får inte längre undervisas.
- 4 juli** En »selektion« genomförs för första gången i Auschwitz på avlastningsrampen utanför lägret. I transporten finns judar från Slovakien.
- 7 juli** Heinrich Himmler diskuterar sterilisering av judiska kvinnor med dr Carl Clauberg. Auschwitz står till Claubergs förfogande för experiment på fångarna.
- 10 juli** Himmler vill att Clauberg ska åka till Ravensbrück för att utföra steriliseringar på judiska kvinnor. Himmler vill särskilt veta hur lång tid det tar att sterilisera 1 000 judiska kvinnor.
- 15–16 juli** Transporter med holländska judar till Auschwitz
- 16–18 juli** Fransk polis arresterar 13 000 »statslösa« judar i Paris. 9 000 av dem (inklusive 4 000 barn) transporteras till Auschwitz.
- 19 juli** Himmler ger order om att utrotningen av judarna i Polen skall vara avslutad senast i slutet av året.
- 30 juli** Judiska församlingar i Tyskland måste överlämna kulturföremål av ädelmetaller.
- 22 juli** Massdeportationer av judar från Warszawas getto till dödslägret Treblinka.
- 12 sept.**
- 9 okt.** Tyska judar får inte handla i »icke-judiska« bokhandlar.
- 26 nov.** Judar i Norge deporteras till Auschwitz.
- 17 dec.** Den brittiske utrikesministern Anthony Eden informerar underhuset om Nazitysklands massmord på judar och läser upp en allierad proklamation som »i de kraftigaste ordalag« fördömer denna »brutala politik och avsiktliga utrotning«. De allierade lovar att de som dödar judar skall straffas efter kriget. Efter uppläsningen av proklamationen iakttar underhuset en tyst minut för att hedra offren. Dagen efter skriver Torgny Segerstedt i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning: »Vad som nu sker tillhör de avskyvärdaste brott mot mänsklighet, som någonsin begåtts. Man känner sig tacksam mot de allierade makterna för deras fördömande av detta brott och för deras högtidliga utfästelse att icke lämna det obestraft.«

Instruktioner utfärdade till de lokala polismyndigheterna i Saar och Elsass

1. Bara äkta judar ska deporteras. »Mischlinge«, makar i blandade äktenskap och utländska judar – såtillvida de inte är medborgare i fiendestat eller i av oss ockuperade områden – undantas från aktionen. Statslösa judar grips av principskäl. Alla judar anses förflyttningsbara; det enda undantaget är helt sängliggande judar.
  - a) en filt till varje jude.
  - b) proviant för flera dagar.
  - c) porslin och bestick.
  - d) upp till 100 RM i kontanter per person.
  - e) pass, identitetskort eller andra identitetshandlingar som dock ej skall packas ned utan bäras personligen.
2. Uppsamlingsställen för judar har upprättats i Ludwigshafen, Kaiserslautern och Landau. De gripna förs dit i bussar. En funktionär är transportansvarig för varje buss. Han tilldelas uniformerade polismän eller funktionärer efter behov.
3. Varje transportansvarig får en lista vid uppsamlingsstället. Av listan framgår vilken buss och vilken militär personal han har tilldelats, samt namn och adress på de personer som skall gripas. (...)
5. Sedan berörda myndighetspersoner fått personuppgifter om judarna, beger de sig till dessas bostäder. Dessa skall där informeras om att de har gripits för att deporteras, samt om att de skall vara klara för avfärd inom två timmar. Eventuella frågor hänvisas till ansvarig vid uppsamlingsplatsen; att uppskjuta förberedelserna är inte tillåtet.
6. De gripna skall om möjligt medföra följande:
  - a) för varje jude en resväska eller väska med personliga tillhörigheter; vuxen får medföra upp till 50 kg, barn får medföra upp till 30 kg.
  - b) en uppsättning kläder.
  7. Följande får ej medföras: bankböcker, värdepapper, smycken och kontanter överstigande 100 RM. (...)
  9. Innan bostaden lämnas skall följande åtgärdas:
    - a) Husdjur och andra levande djur (hundar, katter, burfåglar) skall överlämnas till kommunordförande, lokal ledare, byäldste eller annan lämplig person – mot kvitto.
    - b) Färskvaror skall lämnas till NSV (Nationalsocialistiska folkvälfärden).
    - c) Öppen eld skall släckas.
    - d) Vatten och gas skall stängas av.
    - e) Elproppar skall skruvas ur.
    - f) Nycklar till bostaden skall bindas ihop och märkas med ägarens namn, stad eller by, gata, och husnummer.
    - g) De gripna skall så snart som möjligt visiteras med avseende på vapen, ammunition, sprängämnen, gift, utländsk valuta, smycken etc. före avfärd. (...)
  13. Det är av största vikt att judarna behandlas korrekt vid gripandet. Mobbvåld måste till varje pris förhindras.

16

Deportationerna av miljoner judiska européer utgjorde en organisatorisk förutsättning för Förintelsen. Judarna i Väst-, Central- och Sydeuropa kunde inte dödas i sina hemländer, eftersom de tyska ockupanterna var beroende av civilbefolkningens samarbete. Det stod också klart för Hitler och andra ledare att morderna måste ske i hemlighet. Av dessa och andra skäl beslöt de mot slutet av 1941 och början av 1942 att judarna inte skulle dödas där de levde, utan i stället transporteras till specialbyggda dödsläger i Polen. I delar av Polen, Sovjetunionen och de baltiska länderna hade till en början ett stort antal judar dödat nära sina hem. Tyskarna insåg dock snart att det var mer praktiskt att forsla judar också från dessa områden till lägren än att skjuta dem. Det välutvecklade europeiska järnvägsnätet gjorde det möjligt att ordna transporter från Europas alla hörn till Polen, där människorna försvann spårlöst. Om majoriteten av de över en miljon judar som deporterades till Auschwitz-Birkenau inte hade gasats vid ankomsten, så skulle denna lilla plats ha varit en av Europas största städer.

UR 16. Hédi Fried: Skärvor av ett liv

I oktober 1940 deporterades 7 500 judar från Baden och Saar i Tyskland till läger i södra Frankrike. Den äldste var en 97-årig man från Karlsruhe. Senare skulle de flesta deporteras från Frankrike till Polen. De deporterade fick mellan 15 minuter och 2 timmar på sig att lämna sina hem. Några av dem »använde tiden till att begå självmord och undkom därigenom deportationen«, sägs det i en polisrapport.

Deportation av 995 judiska invånare i tyska Würzburg »österut«
under överinseende av polis och militär den 25 april 1942. De
tvingas lämna sina hem och ägodelar, och har bara med sig det
»nödvändigaste«. Delar av bagaget får de lämna ifrån sig redan på
Würzburgs station. Människorna kommer att transporteras till transit-
lägren Trawniki och Izbica, och därifrån vidare till dödslägrat Belzec.

Umschlagplatz

»Umschlagplatz« var en omlastningsplats i anslutning till en del getton, ofta ett torg eller en större öppen plats. I mindre getton användes platsen ofta för urval, där det avgjordes vilka människor som skulle föras i väg för att dödas och vilka som fortfarande var »användbara« för arbete. I de större gettona låg denna plats ofta i närheten av järnvägslinjerna. För att underlätta deportationerna från Warszawa lades ett extra järnvägsspår till Umschlagplatz.

Massdeportationerna från Warszawagettot till Treblinka inleddes den 23 juli 1942. Varje dag samlades tusentals judar ihop inne i gettot, en uppgift som den judiska »ordningstjänsten« tvingades utföra tillsammans med SS och deras ukrainska, lettiska och litauiska hjälptrupper. Den dagliga kvoten som skulle fyllas var 6 000–7 000 människor. Många judar lät sig lockas till Umschlagplatz av tyska löften om bröd. Hela hus och gator deporterades och många människor fastnade i razzior av en slump.

Den 5 eller 6 augusti deporterades läkaren och pedagogen Janusz Korczak och 200 föräldralösa barn från hans barnhem i gettot till Treblinka. Korczak avsåg erbjudanden om att rädda sig själv över till den »ariska« sidan. Korczak gick i spetsen för kolonnen, med ett barn i famnen och ett i handen genom hela gettot till Umschlagplatz.

På Umschlagplatz fick människorna vänta ibland upp till flera dagar på att godsfinkor skulle bli lediga. Det finns många vittnesmål bevarade om de fruktans-

Kvinnor och barn på Umschlagplatz i Warszawa i väntan på deportation till döds lägret Treblinka, januari 1943.

värda förhållandena i detta dödens väntrum. Fram till mitten av september fördes mer än 260 000 människor till dödslägren från Umschlagplatz. De sista transporterna från Umschlagplatz till Treblinka och andra läger ägde rum i samband med gettoupproret i april och maj 1943. Warszawa hade då tömts på sin judiska befolkning.

En plats av blod och tårar

Halina Birenbaum överlevde Förintelsen. Hon ger oss en ögonvittnesskildring från Umschlagplatz:

»De förde oss till Umschlag. Till det hundratals gånger förbannade Umschlag, genomdränkt av blod och tårar. Luften genomsyrad av visslingarna från tågen som förde bort hundratusentals judar till deras livs sista station.

Det stora torget nära en byggnad som hade varit en skola före kriget, var fullpackat med desperata och upprivna människor. De flesta som var där arbetade i fabriker och verkstäder i det ariska distriktet. De var innehavare av ett Ausweis (passerkort), och hade fram till alldeles nyligen fortfarande haft »rätt att leva«. Som vanligt hade de eskorterats av SS-män till sina hem varifrån deras nära och kära redan hade förts bort sedan alla ägodelar beslagtogs. Men i dag hade de råkat in i ett bakhåll när de var på väg hem från jobbet.

En hög vägg och en levande barriär av polismän (men inte så många nazister) rustade till tänderna, skilde oss från gettot och dess gömställen. Min äldre bror var fortfarande i gettot med min tant och hennes dotter, eftersom de hade bestämt sig för att inte gå ner på gatan med oss.

Vi väntade spánt på vad som skulle hända härnäst, samtidigt som vi såg oss omkring och letade efter en utväg. Medan min far höll oss tätt intill sig, kysste han först min mamma och sedan min bror och mig. Han höll oss hårt i handen, för att vi inte skulle kunna avlägsna oss från honom. Han var särskilt mån om min mamma, som febrilt försökte slita oss bort ifrån folksamlingen. Hon ville hitta ett sätt att smyga in oss i skolbyggnaden där det fanns sjukvårdare och judiska polismän. Hon ville gömma oss där så att vi inte skulle drivas in i vagnarna.

Min far var så skräddad och skräckslagen att han inte ens kunde tänka på att fly. Allt han kunde göra var att visa sitt passerkort, eftersom han ända in i det sista trodde att om han bara visade det skulle vi alla bli räddade. Han var rädd. Han trodde att vår undergång bara skulle påskyndas om vi inte lydte nazisternas order.

Min mor var annorlunda. Det var därför jag alltid höll mig tätt intill henne, fullständigt övertygad om att hon skulle ta oss ur den värsta av situationer (...) I min fars närvaro hade jag helt andra känslor.

Och nu, i Umschlag, hände samma sak.

Aldrig förut hade godsvagnar varit samlade så här dags på dygnet. Vi trodde att vi skulle vara tvungna att vänta hela natten i Umschlag, tills ett tåg anlände på morgonen. Det gav oss en möjlighet att fly, att återvända till gettot och vindsutrymmet. Då såg vi nazisterna placera en kulspruta mitt på torget. Den var riktad mot den stora folkmassan, som lät höra ett förskrämt mummel. Men även om alla var medvetna om vad som försiggick, var det ingen som vågade skrika eller brista ut i högljudd gråt. En ängslig och

Bilden visar en del av Umschlagplatz i Warszawa. Människorna på bilden, män till vänster och kvinnor och barn till höger, väntar på att deporteras till Treblinka. Byggnaden till vänster fungerade som sjukstuga och väntsal för de som skulle transporteras till dödslägret. Byggnaden till höger var Gestapos högkvarter vid Umschlagplatz. Bägge byggnaderna står kvar i dag.

spänd tystnad bredde ut sig. Vi höll om varandra – min mamma och pappa, Hilek och jag. Vi såg på varandra som om vi såg varandra för sista gången (...) som för att ta med oss våra älskades ansikten, innan det fullkomliga mörkret trädde in.

Allting annat, allt vi hittills hade levt och kämpat för, hade förlorat sin mening.

Min pappa var halvt medvetlös, min mor – som alltid – lugn. Hon log till och med mot mig.

»Var inte rädd«, viskade hon i mitt öra, »vi måste alla dö, vi dör bara en gång (...) Och vi ska dö tillsammans, så var inte rädd, det kommer inte att bli så förskräckligt (...)«

Im Wagon

Bland de fördömda

Den judiske polismannen Calel Perechodnik tvingades sätta sin fru och dotter på tåget till dödslägrat. Han skrev:

»Du befinner dig i fjärde boskapsvagnen från loket räknat, i en vagn som nästan är helt fylld av kvinnor och barn. I hela vagnen finns bara två män – är de dina beskyddare? Du sitter på plankorna med korslagda ben och håller Aluska i famnen. Sover barnet redan när det är så sent? Kanske håller hon på att kvävas av brist på luft en sån här kvav augustinatt? (...)

Du sitter ensam mitt bland de fördömda. Finner du kanske någon tröst i att du inte är ensam om detta öde? Nej, det är inte det du tänker på. Du sitter där och det är en sak du inte förstår. Hur är det möjligt?

Din Calinka, som älskat dig i tio år, som varit så trofast, gissat alla dina tankar och så gärna uppfyllt alla dina önskningar, har svikit dig, har tillåtit dig att stiga upp i boskapsvagnen medan han själv stannade kvar. (...)

Jag vet att du knyter händerna och att en våg av hat mot Aluska sveper över dig. Hon är ju trots allt hans barn. Varför är jag tvungen att ha med henne här? Du reser dig, du vill kasta ut den lilla genom fönstret.

Anka, Anka, gör det! Kasta ut barnet utan att darra på handen! Kanske barnet hamnar under hjulen på det framrusande tåget så att hon blir mosad. Och kanske, om det verkligen finns en Gud i denna värld, finns det goda änglar som breder ut en osynlig matta så att hon inte kommer till skada. Kanske faller din Aluska mjukt mot marken och somnar långt borta från tågspåren, och i morgon kanske någon hygglig kristen, som faller för hennes änglalika utseende, lyfter upp henne från marken, kramar om henne, tar med henne hem och låter henne växa upp som sin egen dotter.

Gör det, Anka, gör det! Tveka inte ett ögonblick!«

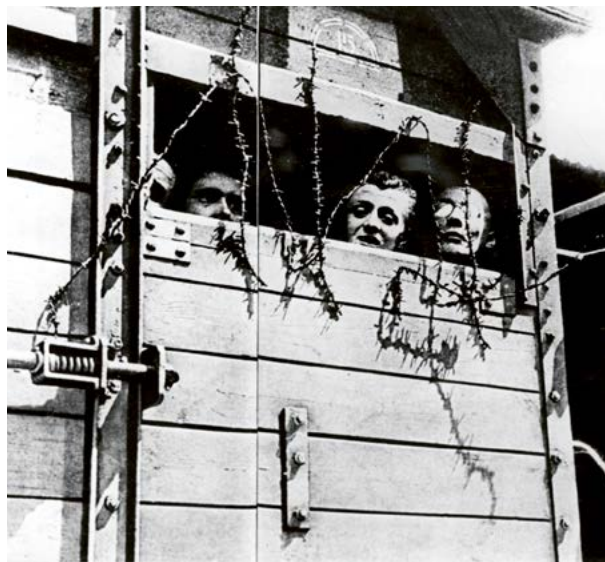
Teckningen här och på s. 32 är gjord av Ella Liebermann-Shiber. Hon föddes i Berlin, var fånge i Auschwitz-Birkenau i 17 månader och befriades i maj 1945, 17 år gammal. I 93 teckningar vittnade hon om vad hon hade upplevt.

Separationer

Den 12 juli 1942 skrev Hertha Josias i Hamburg ett brev till sin 17-åriga dotter Hannelore som tillsammans med systemen Ingelin hade fått en fristad i Mellerud i Sverige. Hon vet att hon ska deporteras men vet inte vart. Hon skriver: »Nu ber jag dig, min kära Hannele, att ta väl hand om Ingelin. Nu måste du vara både hennes mor och far. Var snäll mot henne och lova att du alltid skall hålla av henne. Håll ihop och se efter henne regelbundet. Jag förlitar mig nu helt på dig, min stora dotter. Vi kommer inte att höras av på ett tag men så snart jag får tillfälle så skriver jag.« Hertha Josias avslutar brevet med en önskan om att Gud ska ta hand om döttrarna och att de inte ska glömma henne. Sådana brev skrivs av dödsdömda människor som vet att de ska dö.

Det finns flera sådana brev bevarade, och de är typiska för den verklighet judiska och romska familjer levde i under nazitiden. Föräldrar skildes från sina barn och barn från sina föräldrar.

De som skilde familjerna åt var många gånger själva föräldrar med egna barn. Detta tycks dock inte ha påverkat dem. Läkarna i Auschwitz gick efter en arbetsdag hem till sina fruar och barn som bodde i närheten av lägret. De kanske just hade skickat flera tusen barn och mödrar att dö. Hur var det möjligt för dem att månad efter månad göra detta och samtidigt av sina barn och fruar upplevas som snälla pappor och goda makar? Hermann Friedrich Gräbe, en tysk ingenjör, fick frågan varför han räddat judar under kriget. Han kunde inte förklara varför och hur, sade han, men han visste att hans mor, som kom från en enkel bakgrund, hade

betytt mycket. Som barn hade han och några kamrater trakasserat en gammal judisk dam. Gräbe berättade: »Min mamma sa till mig: »Så får du aldrig göra. Varför gjorde du det?« Och jag svarade förstås: »För att alla andra gjorde det.« Då sa hon strängt: »Du är inte alla andra. Du är min son. Så gör du aldrig mer. Om du gör så igen, ska du få med mig att göra, och då ska du få se hur det går. Skulle du vilja vara i hennes kläder?« »Nej«, sa jag. »Varför gjorde du det då? Nu gör du inte om det. Den damen har också känslor, hon har ett hjärta precis som du och jag. Gör inte om det.« ... På det här viset påverkade min mamma mig. Hon sa: »Döm inte folk efter vad de har för yrke eller religion utan efter hur de är som människor.« Att hela svaret skulle ligga i uppfostran är kanske för mycket sagt, men det är en alltför viktig fråga för att inte tas på allvar.

Avskedet

Tågen med de deporterade rullade ständigt. Therese Müller som överlevde Auschwitz berättar: »Ljuset når oss genom det lilla gallerförsedda fönstret. Vi ser träden och det bergiga landskapet susa förbi. Vad vill träden utanför förmedla? Vad säger järnvägs-skenornas dånande och suset då tåget svänger in i nya banor? Inte heller nu ser jag individerna. Jag ser alla i ett enda töcken. Alla väntar, eller sover. Det är alldeles tyst. Dessa människor är min familj. Vi känner stöd från varandra. Men samtidigt vet jag att detta också är ett avsked. Jag är säker på att många av oss kommer att gå under. Vi försöker att ta allting som det är. Det är gryning. Min mor håller mig i handen. Hennes avsked.«

*»Här i denna vagn
finns jag, Eva
med min son Abel
Om någon ser min äldste pojke
Kain, Adams son
så säg till honom att jag«*

SKRIVET MED BLYERTS I DEN
PLOMBERADE GODSVAGNEN. DAN PAGIS

»Med olympiska spelen som förevändning arresterade Berlin-polisen i maj 1936 hundratals zigenare och förflyttade hela familjer med vagnar, hästar och andra tillhörigheter till den så kallade »viloplatsen« Marzahn med en soptipp på ena sidan och en begravningsplats på den andra. Snart inhägnades viloplatsen med taggtråd. Vad som i verkligheten var ett koncentrationsläger för zigenare hade upprättats i en förstad till Berlin. Från Marzahn och andra liknande viloplats som snart inrättades i andra tyska städer skickades några år senare tusentals sinter och romer till utrotningslägren i öster.«

SAUL FRIEDLÄNDER, ÖVERLEVANDE
OCH PROFESSOR I FÖRINTELSENS HISTORIA

Folkmordet på romer

Rasistisk förföljelse av romer och sinti i Nazityskland gavs sociala motiv. Politiken var många gånger inkonsekvent, eftersom nazisterna värderade faktorer som »zigenarnas« sätt att leva och deras »rasrenhet« olika vid skilda tidpunkter. Lokala myndigheter som ville »bekämpa zigenarplågan« drev ofta på förföljelsen. »Rasforskare« fick avgöra vilka som hade så mycket »rasblandat blod« att de inte kunde godtas. Det visade sig vara de flesta. Hamnade man i fel kategori började den tyska byråkratins och polisens kvarnar att mala, vilket under kriget ofta slutade med deportation först till judiska getton och sedan till dödsläger. De ökända medicinska experimenten i Auschwitz bedrevs inte bara på judiska barn utan även på romska barn. Mer än 20 000 romer mördades där.

Romernas öde i Europa efter krigets början berodde ofta på lokala förhållanden eftersom en enhetlig nazistisk politik aldrig utformades. Det var vanligt att grupper av romer sköts i skogar eller utanför byarna, ibland av inhemska fascister. I Kroatien utplånades de nästan helt av Ustasja-regimen. Hur många romer som mördades av nazisterna och deras medhjälpare i olika länder är än i dag inte helt klarlagt. Forskningen har gått framåt, men brister i källorna och ovisshet beträffande antalet gör det svårt att fastställa säkra förlusttal. Av sannolikt en miljon europeiska romer före kriget mördades troligtvis 25 procent, men en del forskare uppskattar andelen offer till det dubbla. Det dröjde mycket länge innan överlevande romer fick upprättelse och kompensation.

En expert på »zigenarplågan«

Eva Justin var assistent åt Robert Ritter, Tredje rikets främste »expert« på »zigenarplågan«. Ritter (mannen som för anteckningar i bilden till höger) var från början barnpsykolog och hade specialiserat sig på »kriminalbiologi«, som utgick ifrån idén att det biologiska arvet var grunden för avvikande eller kriminellt beteende. Ritter förklarade att »zigenarnas« ursprungligen goda egenskaper hade gått förlorade genom »rasblandning« med socialt »mindervärdiga« grupper och folk under deras vandringar. Detta medförde enligt honom ett kriminellt och asocialt beteende.

Som assistent bedrev Justin även egen forskning. Bl.a. kvarhölls 39 föräldralösa romska barn på ett katolskt barnhem så att Justin skulle kunna avsluta sin avhandling. När hennes undersökningar var klara deporterades barnen i maj 1944 till förintelse-lägret Auschwitz-Birkenau. Där placerades de i det s.k. zigeniska familjelägret. De flesta av dem mördades tillsammans med 2 900 andra romer i gaskamrarna natten till den 3 augusti 1944.

»Ritter gjorde det väldigt lättsamt och trevligt. Där gick man efter varann i tur och ordning och satte sig på stolen. Sen jämförde han barnens ögon och frågade ut oss allesamman, och Justin antecknade jämt alltihop. Sen skulle man gapa, och då hade han ett instrument så att han kunde mäta hela svalget, näsborrarna, näsan, näsroten, avståndet mellan ögonen, ögonfärgen, ögonbrynen, öronen inuti och utanpå, nacken, halsen, händerna (...) Allt som man överhuvudtaget kunde mäta.«

JOSEF REINHARDT, TYSK SINTO BERÄTTAR OM
»RASBIOLOGERNAS« UNDERSÖKNINGAR

»De väntar sig det värsta – de väntar sig inte det ofattbara.«

CHARLOTTE DELBO

En pojke tar avsked av sin familj i gettot i Lodz i september 1942. Tyskarna kräver att befolkningen i gettot ska minskas. Bara de »produktiva« skall vara kvar. Därför förs, mellan den 5 och 12 september 1942, mer än 15 000 människor, varav de flesta är sjuka, gamla över 65 år och barn under 10 år, från gettot till dödslägrät Chelmno, c:a 7 mil nordväst om Lodz. Där mördas de med avgaser i specialbyggda skåpvagnar. Vagnarna kör sedan till en stor glänta i en skog några kilometer utanför Chelmno, där kropparna bränns.

1943

- 18 jan.** Första upproret i Warszawas getto bryter ut.
- 2 feb.** Sovjetiska styrkor besegrar den tyska armén vid Stalingrad.
- 22 feb.** Sophie Scholl, en medlem av »Vita Rosen« (en motståndsgrupp som bestod av studenter från Münchenuniversitetet) avrättas efter att en nazistisk specialdomstol befunnit henne skyldig till förräderi.
- 26 feb.** Den första transporten med romer från Tyskland kommer till Auschwitz. De placeras i ett särskilt läger.
- 22 mars**
–25 juni Fyra krematorier med gaskammare färdigställs och görs klara att tas i drift i Auschwitz-Birkenau.
- 19–30 april** Amerikanska och brittiska representanter träffas på Bermuda för att diskutera räddningen av Europas judar, men det resulterar inte i några konkreta planer.
- 19 april** Uppror bryter ut i Warszawas getto.
- 16 maj** Upproret i Warszawas getto slås ned och gettot förstörs.
- 8 juni** En transport med 3 000 barn och deras mödrar lämnar Holland för att transporteras till lägret Sobibor. Alla gasas ihjäl vid ankomsten.
- 11 juli** Hitler förbjuder att den »slutliga lösningen av judefrågan« omnämns offentligt.
- 1–2 okt.** Danskarna sätter igång en räddningsaktion av judarna i Danmark.

Hollands damlag i gymnastik, guldmedaljörer i olympiaden 1928. Av lagets fem judiska medlemmar överlevde en. Fjärde från vänster Helena Nordheim (mördad i Sobibor 2 juli 1943), sjätte från vänster Ans Polak (mördad i Sobibor 23 juli 1943), femte från höger Estella Agsterippe (mördad i Auschwitz 17 september 1943), andra från höger Elka de Levie (död i Amsterdam 1979), längst till höger Jud Simons (mördad i Sobibor 20 mars 1943). Även tränaren Gerrit Kleerekoper mördades i Sobibor 2 juli 1943.

1944

- 19 mars** Tyskland ockuperar Ungern och börjar deportera Ungerns judiska befolkning.
- 6 juni** Dagen D. Västallierade styrkor landsätts i Normandie.
- 20 juli** Tyska officerare försöker mörda Hitler.
- juli** Dödslägret Majdanek befrias av Röda armén.
- 2 aug.** Det s.k. zigenska familjelägret i Auschwitz likvideras. 2 897 romer gasas under en natt.
- nov.** Dödandet med Zyklon B-gas i gaskamrarna i Auschwitz upphör.

1945

- 17–18 jan.** SS tvångsevakuering av fångar från Auschwitz har kommit igång. Fångarna tvingas gå mot Tyskland i s.k. dödsmarscher.
- 27 jan.** Röda armén befriar Auschwitz.
- 11 april** Konzentrationslägret Buchenwald befrias av amerikanska styrkor.
- 15 april** Konzentrationslägret Bergen-Belsen befrias av brittiska styrkor.
- 29–30 april** Konzentrationslägret Ravensbrück befrias av sovjetiska styrkor, som påträffar cirka 3 500 kvinnliga fångar.
- 30 april** Hitler begår självmord.
- 7–8 maj** Tyskland kapitulerar; VE-dagen. Kriget i Europa är slut.

Folkmorden inleds

- » – *Widmann, kan kriminaltekniska institutet framställa stora mängder gift?*
– *Vad då till? Till att döda människor?*
– *Nej.*
– *Till att döda djur?*
– *Nej.*
– *Vad då till?*
– *Till att döda djur som bara ser ut som människor, d.v.s. de mentalsjuka, som inte längre kan sägas vara människor och som aldrig kan tänkas bli friska.»*

DR ALBERT WIDMANN, CHEF FÖR KEMIAVDELNINGEN
VID KRIMINALTEKNISKA INSTITUTET SAMTALAR MED EN
TJÄNSTEMAN VID ADOLF HITLERS KANSLI, JULI 1938

Bilden på denna sida: Bussar väntar vid Eichbergkliniken på patienter som skall föras till »eutanasi«-centret Hadamar, där de mördas och bränns.
Motstående sida: Röken stiger från krematoriet i Hadamar.

Det systematiska mördandet av Europas judar och folkmordet på romer föregicks av statligt sanktionerade mord på funktionsnedsatta, utvecklingsstörda och »asociala«. Operationen inleddes i oktober 1939. Den kallades Aktion T4 och leddes från Adolf Hitlers eget kansli. Offren samlades ihop från kliniker i hela Tyskland, och fördes i grå bussar med övermalade fönster eller fördragna gardiner till särskilda anstalter, s.k. eutanasianstalter utrustade med gaskammare och krematorieugnar. Läkare avgjorde vilka som skulle »desinficeras«, d.v.s. avlivas. De anhöriga meddelades om dödsfallet i standardbrev: »Det är vår smärtsamma plikt att meddela Er att ... avlidit här ... av influensa ... Läkarna försökte förgäves hålla patienten vid liv.« Kroppsdelar från »eutanasi«-offer togs ofta tillvara och skickades som studiematerial till medicinska institutioner. Minst 120 000 människor föll offer för »eutanasin« från 1940 till 1945. I slutet på augusti 1941 avbröts T4-aktionen delvis eftersom den oro som aktionen väckte bland vanliga människor blev för besvärande för Führerkansliet. Men på vanliga institutioner och kliniker fortsatte mördandet av barn och vuxna genom utsvältning eller dödliga injektioner ända fram till krigsslutet.

Sommaren 1941 hade redan massskjutningsaktionerna mot den judiska befolkningen i Baltikum och de ockuperade delarna av Sovjetunionen blivit rutin. Den största enskilda aktionen ägde rum den 29 och 30 september 1941, då ett s.k. Einsatzkommando tillsammans med poliser sköt 33 371 judiska män, kvinnor och barn i ravinen Babij Jar vid Kiev.

Det var SS, som leddes av folkmordets »arkitekt« Heinrich Himmler, som hade det administrativa ansvaret för Förintelsens genomförande. I oktober

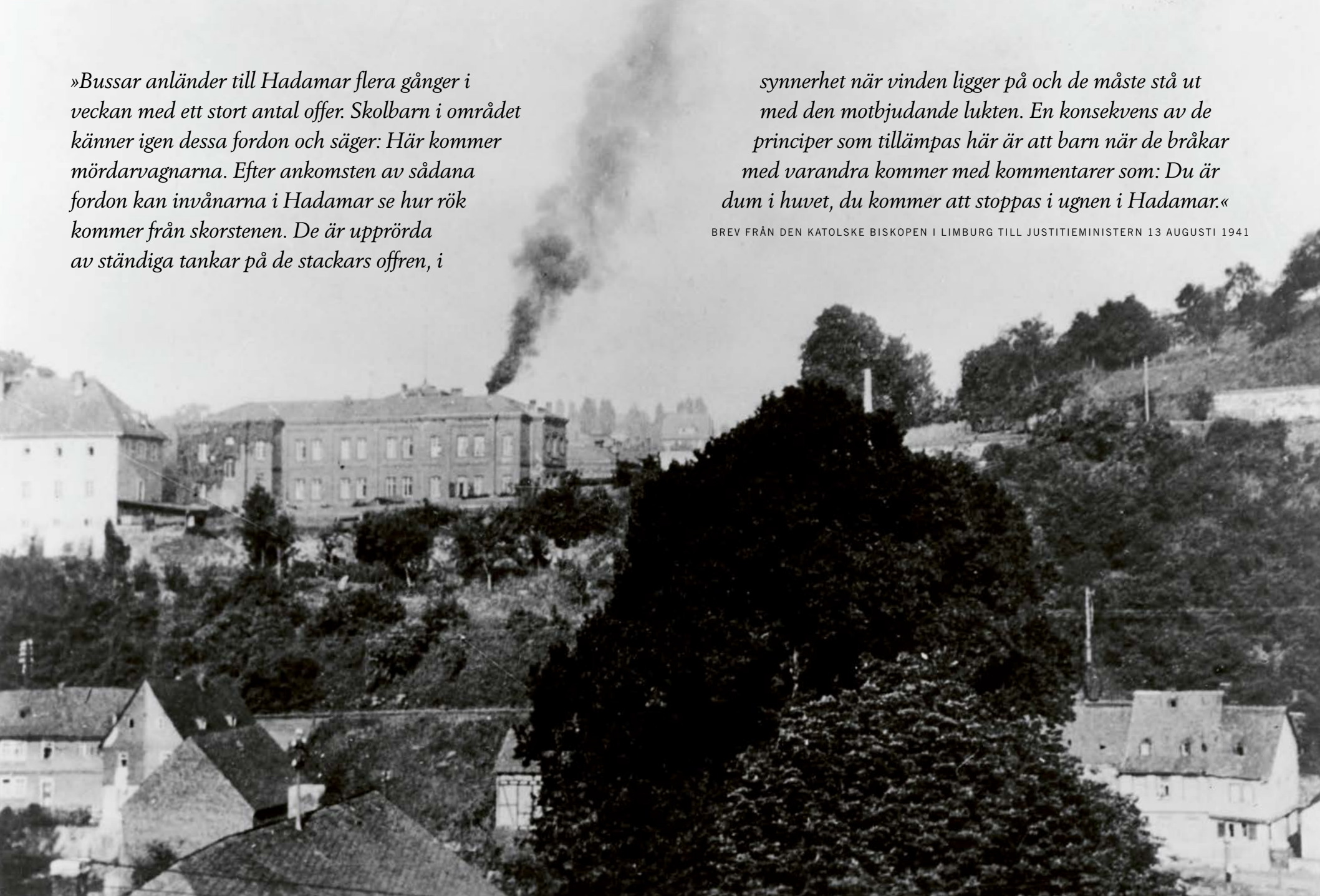
1943 talade Himmler om »utrotningen av det judiska folket« och hyllade organisationens och manskapets höga moral i utförandet av sitt uppdrag. SS hade haft den »moraliska rätten« och »plikten« gentemot det tyska folket att »döda detta folk som ville döda oss«. Mördarna hade trots alla svårigheter förblivit »anständiga«.

En efterkrigsmyt är att vägran att utföra order i dödslägren eller att delta i massskjutningar bestraffades med döden. Några sådana fall är dock inte kända. De mycket få som begärde att slippa blev omplacerade. De flesta hade inga sådana betänkligheter. Judar var »ohyra« och att mörda dem var nödvändigt för Führern och fäderneslandet. Om saken sköttes någorlunda diskret kunde man också dra ekonomisk nytta av alla pengar och ägodelar som rövades från offren.

»Bussar anländer till Hadamar flera gånger i veckan med ett stort antal offer. Skolbarn i området känner igen dessa fordon och säger: Här kommer mördarvagnarna. Efter ankomsten av sådana fordon kan invånarna i Hadamar se hur rök kommer från skorstenen. De är upprörda av ständiga tankar på de stackars offren, i

synnerhet när vinden ligger på och de måste stå ut med den motbudande lukten. En konsekvens av de principer som tillämpas här är att barn när de bråkar med varandra kommer med kommentarer som: Du är dum i huvet, du kommer att stoppas i ugnen i Hadamar.«

BREV FRÅN DEN KATOLSKA BISKOPEN I LIMBURG TILL JUSTITIEMINISTERN 13 AUGUSTI 1941

I Baltikum

Kartan kommer ur en rapport från Einsatzgrupp A, vars huvudsakliga operationsområde var Baltikum. Den visar antalet »genomförda judeexekutioner«, vilket illustreras av en siffra och en kista. Estland deklarerar vara »judefritt«. Längst ner står: »Uppskattat antal ännu förhandenvarande judar 128 000.« I Baltikum, Vitryssland och Ukraina fick Einsatzgrupperna ofta hjälp av lokala milisförband och tyska arméförband.

Avraham Tory levde i gettot i Kaunas i Litauen. I sin dagbok berättar han om den dag då gettots invånare förs till en »selektion«. Vilka ska få leva och vilka ska dö?

»Tisdag morgon den 28 oktober var regnig. Man såg inte himlen för det var tät dimma och hela gettot låg i mörker. Fin blötsnö föll från himlen och la sig i ett tunt lager på marken. Från alla håll kom grupper av män, kvinnor och barn, åldringar och sjuka. De rörde sig långsamt framåt med tunga, stapplande steg, och de som var gamla och sjuka stödde sig på släktingar och grannar, och småbarn bars av mödrarna. De rörde sig framåt i långa rader. Alla hade byltat på sig vinterkappor och rockar, sjalar eller filtar som skydd mot kylan och fukten.

Många familjer gick sakta och höll varann i händerna. Allihop gick de åt samma håll – Demokratutorget. Det var en procession av sörjande, som sörjde sig själva. Ungefär trettio tusen vandrade den här morgonen mot det okända, mot ett öde som redan kunde ha avgjorts av blodtörstiga härskare.

Det var dödstyst i den här processionen där tiotusentals människor gick. Alla rörde de sig långsamt framåt, försjunkna i egna tankar, alla tänkte på sitt och familjens öde, vars liv hängde i en skör tråd. Trettio tusen ensamma människor, bortglömda av Gud och människor, utlämnade åt tyrannens godtycke, vilka redan var skyldiga till många judars död.«

Einsatzgrupperna

Nazitysklands invasion av Sovjetunionen den 22 juni 1941, Operation Barbarossa, blev inledningen till det systematiska mördandet av judar. I kölvattnet av den tyska armén följde fyra mobila s.k. Einsatzgrupper. Personalen kom från polisen, säkerhetstjänsten och SS. Sammanlagt var de inledningsvis 3 000 man, och de hade som uppdrag att bakom fronten och i skydd av armén skjuta kommunistiska funktionärer och judiska »partimedlemmar«. Inom kort blev deras huvudsakliga uppgift att skjuta »judar i allmänhet«. Många romer samlades också ihop och sköts. Einsatzgrupperna bokförde sin verksamhet mycket noggrant och sände regelbundet rapporter till Berlin. I dessa kan man följa mördandet dag för dag.

En av rapporterna består av en niosidig »totalsammanställning över genomförda avrättningar« i Litauen och Lettland från 4 juli till 1 december 1941 av en enhet i Einsatzgrupp A. Offren är totalt 137 346 personer: ryska och litauiska kommunister, ryska krigsfångar, »mentalsjuka«, litauer, polacker, »zigenare« och partisaner. Den utan jämförelse största andelen är dock judiska män, kvinnor och barn. I utdraget här intill från Avraham Torys dagbok beskrivs hur judarna i Kaunas i gryningen den 28 oktober 1941 är på väg till en stor »selektion«. I rapporten står: »29.10.41 Kaunas ... 2 007 judar, 2 920 judinnor, 4 273 judebarn (rensning av gettot på överflödiga judar): 9 200.« Totalt i Östeuropa och f.d. Sovjetunionen sköts uppemot 2 miljoner människor av Einsatzgrupper, polisbataljoner och andra enheter.

»Gropgrävandet tar den längsta tiden i anspråk, medan själva avrättningen går mycket snabbt (100 man 40 minuter) ... Till en början var mina soldater inte påverkade. Men under den andra dagen märktes det att en eller annan inte äger nervstyrka nog att någon längre tid genomföra en avrättning. Mitt personliga intryck är att man under avrättningen inte drabbas av några psykiska hämningar. De inställer sig emellertid när man flera dagar senare på kvällen i lugn och ro funderar på den.«

RAPPORT AV LÖJTNANT WALTHER OM EN AVRÄTTNING
INVID BELGRAD, DEN 1 NOVEMBER 1941

»På det stora hela betraktar jag judeaktionerna som avslutade för EK 3. Behovet av de ännu förhandenvarande arbetsjudarna och judinnorna är stort, och jag kan tänka mig att det efter vintern fortsatt kommer att finnas ett stort behov av dessa arbetskrafter. För att förhindra fortplantning anser jag att steriliseringen av de manliga arbetsjudarna bör påbörjas omedelbart. Om en judinna trots det blir gravid så skall hon likvideras.«

SS-ÖVERSTEN KARL JÄGER I SIN RAPPORT ÖVER VERKSAMHETEN
FÖR EINSATZKOMMANDO 3 FRAM TILL 1 DECEMBER 1941

Massmord på kvinnor och barn

Den 14 oktober 1942 fördes judiska kvinnor och barn från gettot i Misocz, Ukraina till en ravin utanför Rovno. De sköts av tyska poliser och ukrainsk milis.

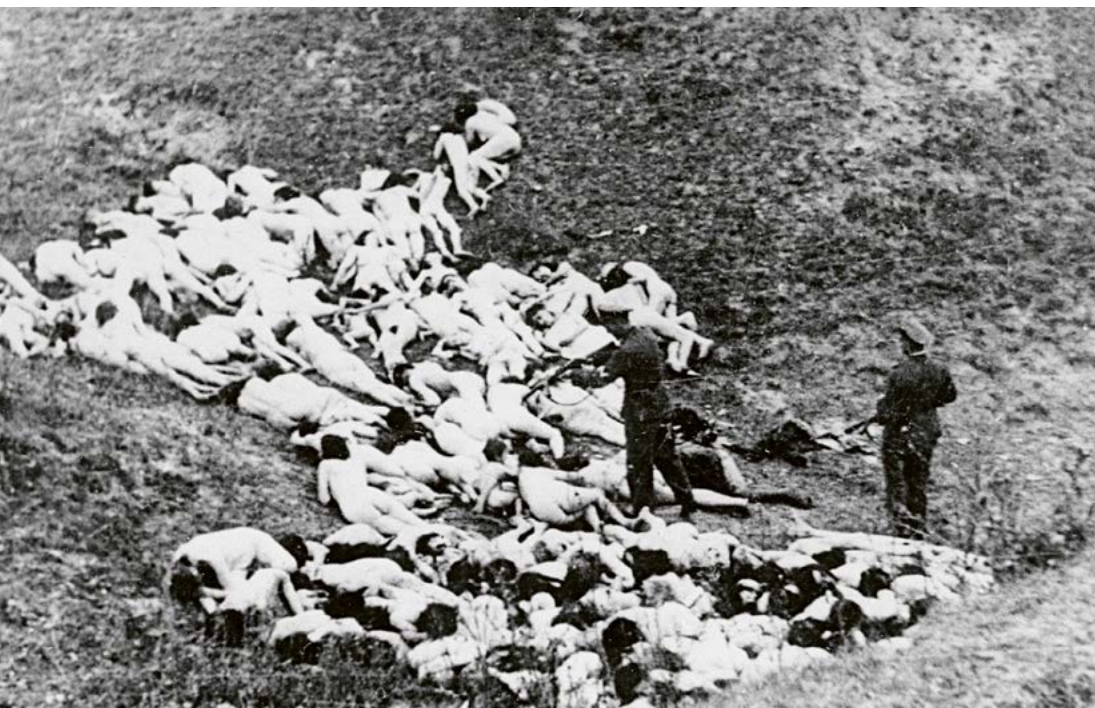
På den nedre bilden ger en polisman »nådaskott« till kvinnor och barn som fortfarande lever.

En liknande händelse i Dubno i Ukraina den 5 oktober 1942 skildrades av Hermann Friedrich Gräbe i en förklaring under ed efter krigets slut.

»Moennikes och jag gick raka vägen till groparna. Vi blev inte hejdade. Nu hörde jag, med korta intervall, gevärsskott bakom en jordhög. De människor som stigit av lastbilarna, män, kvinnor och barn i alla åldrar, måste på uppmaning av en SS-man, som i handen höll en rid- eller hundpiska, klä av sig nakna och lägga sina kläder, sorterade i skor, ytterkläder och underkläder, på anvisade platser. Jag såg en hög med uppskattningsvis 800 till 1 000 par skor, stora travar av linne och klädesplagg.

Utan skrik och gråt klädde människorna av sig, stod tillsammans i familjegrupper, kysste varandra och tog farväl och väntade på en vink från en annan SS-man, som stod vid gropen och höll en piska i handen. Under den kvart jag stod vid gropen hörde jag ingen klagan eller bön om förskoning. Jag iakttog en familj på omkring åtta personer, en man och en kvinna, båda ungefär 50 år, och deras barn, cirka ett, åtta och tio år gamla, samt två vuxna döttrar på tjugo till tjugofyra år. En gammal kvinna med snövit hår höll det ettåriga barnet i famnen och sjöng något för det, kittlade det. Barnet skrek av förtjusning. Det äkta paret såg på, med tårar i ögonen. Fadern höll en pojke på omkring tio år i handen, talade tyst med honom. Pojken kämpade med gråten. Fadern pekade upp mot himlen, smekte pojken och tycktes förklara något för honom.

Då ropade SS-mannen vid gropen något till sin kamrat. Denne skilde ut cirka tjugo personer och beordrade dem att gå bakom jordhögen. Familjen som jag här talar om hörde till dem. Jag erinrar mig ännu exakt hur en flicka, svarthårig och smärt, när hon gick tätt förbi mig med handen pekade nedanför sig och sade »Tjugotre år!«

Sverige och Förintelsen

I början av 1930-talet tvingades Sverige, liksom alla andra stater, ta ställning till den nazistiska diktaturen i Europas mitt. Hur skulle människor och institutioner i Sverige förhålla sig till det »nya Tyskland« och den tyska ledningens aggressivt antidemokratiska, rasistiska och antisemitiska politik? Det fanns många olika svar. De påverkades av många faktorer och förändrades med tiden..

Första världskriget var en historisk brytpunkt. Sverige var militärt neutralt men lämnades inte opåverkat. När kriget slutade i november 1918 var Sverige ett förändrat land. År 1917 bröt demokratin igenom och trots att den parlamentariska demokratin mötte motstånd och tvivel var den ett faktum. Kvinnor fick rösträtt 1921 och det socialdemokratiska partiets nya maktposition förändrade för alltid svensk politik.

Som en följd av fredsavtalen efter kriget bildades många nya, formellt demokratiska, stater i Central- och Östeuropa. Men inte bara demokratin utan även nationalismen hade gått framåt. Europa bestod sedan gammalt av en komplex mosaik av etniska och religiösa grupper. Hur de nya staterna skulle förhålla sig till sina minoriteter blev en av mellankrigstidens centrala frågor. En vanlig uppfattning, även i Sverige, var att en nations etniska och »rasmässiga« enhetlighet var viktig. Den måste skyddas mot uppblandning om landet skulle kunna vara friskt och blomstra.

Utrikesdepartementets ansökningsformulär för »inresetillstånd för utlänning« till Sverige, i vilket både »trosbekännelse« och »folkras« efterfrågas. I september 1943 påbörjades deportationerna av judar från Italien till Auschwitz. Här ansöker i oktober 1943 en 47-årig statslös judisk kvinna i Italien via svenska kontakter om att få komma till Sverige p.g.a. »judeförföljelse i Norditalien«. En av kvinnans svenska referenser var författaren och akademiledamoten Sigfrid Siwertz.

Ansökan
till Kungl. Utrikesdepartementet
om inresetillstånd för utlänning.

FRÅGEFORMULÄR.

Questionnaire concernant les personnes qui désirent se rendre en Suède. **Fragebogen** betreffend Personen, die beabsichtigen nach Schweden zu reisen. **Form** to be filled in for persons intent to visit Sweden.

Fråga: Question: Frage: Question:

Svar: Réponse: Antwort: Answer:

1. Tillnamn? Nom de famille? Familiennamn? Surname?	1. [redacted] född [redacted]
2. Samtliga förnamn? Tous les prénoms? Sämtliche Vornamen? Christian names in full?	2. [redacted]
3. Yrke (titel)? Profession (Qualité)? Beruf (Titel)? Profession (title)?	3. Änkefru
4. Födelsedatum? Date de naissance? Geboren am? Date of birth?	4. 9 september 1896
5. Födelseort? Lieu de naissance? Geburtsort? Place of birth?	5. Berlin Tyskland
6. Nuvarande hemort? Sedan när? Domicile actuel? Depuis quand? Jetziger Wohnort? Seit wann? Present domicile? Since when?	6. Susa nära Torino, senaste adress Via Montello 5 I Torino sedan 1937
7. Nationalitet? (Eventuell förändring av nationalitet torde angivas). Nationalité? (Tout changement de nationalité doit être indiqué.) Nationalität? (Jede Veränderung derselben dürfte angegeben werden.) Nationality? (Any change of nationality should be indicated.)	7. Statslös förut tysk
8. Trosbekännelse? Religion? Glaubensbekenntnis? Religion?	8. Mosaisk
9. Folkras? Race? Rasse? Race?	9. Judisk
10. Vilken myndighet har utfärdat passet? Dettas nummer, datum och giltighetstid? Quelle autorité a délivré le passeport? Numéro, date de délivrance et durée de validité du passeport? Welche Behörde hat den Pass ausgestellt? Nummer, Datum und Dauer der Gültigkeit des Passes? Which authority has issued the passport? Number, date of issue and term of validity of same?	10. Innehar förmodligen italienskt främlingscertifikat
11. Vilka giltiga viseringar finnas införda i passet? Visas actuelles valables, dont le passeport est muni? Welche gültigen Visa sind in den Pass eingestempelt? Which valid visas are inserted in the passport?	11. ----
12. När avser utlänningen att anlända till Sverige? Date approximative de l'arrivée en Suède? Ungefäres Datum der Ankunft in Schweden? Approximate date of arrival in Sweden?	12. Snarast möjligt
13. Hur länge är vistelsen i Sverige avsedd att räkna? Combien de temps l'étranger désire-t-il séjourner en Suède? Wie lange beabsichtigt der Ausländer sich in Schweden aufzuhalten? How long does the foreigner intend to sojourn in Sweden?	13. Till dess världsläget möjliggör nya dispositioner
14. Vad är anledningen till resan? But du voyage? Zweck der Reise nach Schweden? Purpose of journey to Sweden? (Närsare uppgifter kunna angivas nedan under "Anmärkningar". Des renseignements plus détaillés peuvent être donnés au paragraphe "Observations". Nähere Angaben können unter "Anmerkungen" angegeben werden. Further statements can be given below under "Observations".)	14. Judeförföljelse i Norditalien
15. Vistelseort och adress under uppehållet i Sverige? Lieu de résidence et adresse pendant le séjour en Suède? Wohnort und Adresse während des Aufenthaltes in Schweden? Residence and address during the stay in Sweden?	15. Hos undertecknad Vanadisvägen 16, Stockholm

Affisch från Stockholms olympiska spel 1912. Illustrationen föreställer den »nya människan«, som var ett ärftligt och fysiskt ideal för många européer. Sportens, rasismens och nationalismens växande betydelse bidrog till genomslagskraften för sådana föreställningar. Liknande bilder av vit manlig styrka skulle bli karakteristiska för en stor del av den nazistiska propagandan.

Judar i Sverige

Olika minoritetsgrupper har levt i Sverige i århundraden. Den första judiska församlingen grundades i Stockholm på 1770-talet efter att kung Gustav III hade givit sitt tillstånd. Särskilda lagar reglerade där- efter judarnas rättigheter och skyldigheter. Emanci- pationen av judarna i Europa inleddes efter franska revolutionen 1789, men det dröjde till 1870 innan de svenska judarna fick fulla medborgerliga rättig- heter. Många judar var ekonomiskt och socialt inte- grerade i det svenska samhället och någon direkt rättslig diskriminering fanns inte längre. Men anti- semitiska föreställningar var utbredda och en del av vardagen. Bilden av »juden« som en negativ kontrast till det »svenska« var vanlig och spreds t.ex. i littera- tur, skämtteckningar och filmer. Det fanns också ett starkt motstånd mot judisk invandring från Central- och Östeuropa. Inte minst många företagare kände sig hotade av potentiell konkurrens.

»Judefrågan är icke blott en näringsfråga, den är även en ras- och kulturfråga. (...) Judendomen är de europeiska folkens fördärv.«

PEHR EMANUEL LITHANDER, SVENSK KÖP- MAN OCH RIKSDAGSMAN, 1912

Rastänkan i Sverige under 1920- och 1930-talet

Tankar om »ras« och nödvändigheten för nationer att bevara och skydda sin nationella eller etniska »ren- het« var mycket inflytelserika i västvärlden under 1900-talets första hälft. I Sverige fick sådana tankar en tydlig utformning genom skapandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala 1922. Institutet initie- rades med brett politiskt stöd och forskningen hade under Herman Lundborgs ledning en inriktning som var nära besläktad med den som omfattades av de ledande tyska »rasforskarna«. Dessa hade också länge kontakt och samarbete med det svenska institutet.

Viktiga kretsar i det svenska samhället umgicks med idéer och förslag som senare fick sin radikalaste politiska utformning i Nazityskland. Tankar om att släcka »mindervärdigt liv« fördes fram inte bara i 1920-talets Tyskland. I en riksdagsdebatt om döds- straffet 1921 sa t.ex. den ledande socialdemokraten och tidningsmannen Arthur Engberg, att samhället kunde tvingas att ta »under övervägande att släcka sådana liv, som bestå i ohjälpliga och vanskapade idioter och som från början äro dömda att vara sam- hället till en börda och alla andra och sig själva till förbannelse«.

Ännu större var intresset för eugenikens möjlig- heter. Åren 1934 och 1941 stiftades lagar som med hänsyn till både ärftliga och sociala faktorer tillät sterilisering av »sinnesslöa«, »lösdrivare«, alkoholister och »lösaktiga« kvinnor.

»Det är i folkets rasegenskaper som vår förmåga och kraft ytterst bottna. För en nation är bevarandet av rasens goda egenskaper av utomordentlig betydelse i den ständigt fortgående tävlingskampen mellan folken. Nationens kraft, välstånd och kultur bero därav. Därför utgör blandning med en icke likvärdig ras en av de största farorna för ett högtstående folk.«

UR SOLDATINSTRUKTION 1930.
GÄLLDE FRAM TILL 1944

Kvinnan på bilden vann Stockholms Dagblads »rastyptävlan« 1922. Inget förstapris delades ut till en »äktsvensk« man. Det var för få manliga tävlande och »materialet för ensidigt«. I juryn satt bl.a. Herman Lundborg från Statens rasbiologiska institut. Liknande tävlingar genomfördes av flera stora tidningar.

iebolags

12 000 000 : -
14 000 000 : -
120 137 700 : -
25 633 898 : 89
17 198 270 : 30
377 820 : 74
3 886 407 : 02
134 059 : 94
9 777 270 : 54
209 145 427 : 43

ment

Z & Co.

ietzcomp.

N.
GÅ.
ISM.

da ur

gång i

sedan i går af
svägspersonalen
transporter.

på järnvägs

(TT). Tid-
ska statsjärke-
ig att redan i
trejkande järn-
terstaga strejk-
sörja för att
klarar strejk-
att, sedan de
isolerats, kom-
kallas.

järnvägstrafiken
om ej i dag så
ns lopp. Möj-
a några dagar,
le ordet delat.

EN ÄKTSVENSK KVINNOTYP.

STOCKHOLMS DAGBLADS STORA RASTYPTÄVLAN AVGJORD.

ETT I:A PRIS I
KVINNLAGRUP-
PEN. INGEN MAN-
LIG I:E PRISTAGA-
RE FUNNEN. MAN-
GA EXTRAPRIS
SKANKTA, BL.A. AV
SELMA LAGERLÖF

Detta rena, äktsvenska utse-
ende har erhållit första priset i
Stockholms Dagblads stora
landstävlan om den renaste
svenska rastypen, kvinnliga täv-
lingsgruppen. Något första pris
har prisnämnden ej ansett sig
kunna utdela i den manliga
gruppen, emedan antalet män-
liga tävlande varit begränsat
och materialet för ensidigt.

NÄRMARE DETALJER OM PRISNÄMNDENS AVGÖRANDE, MOTIVERINGEN SAMT ETT STORT
ANTAL PRISTAGAREBILDER ÅTERFINNAS PÅ SIDAN 3.

Kommu-
parti
i Kö-

Den nuvara-
ledninge-

KÖPENHÄM
Kommunistiska
hansavdelning
av en revolution
under namn av
stiska parti samt
rande ledning av
ganisationerna.
hålles den 12 fe-
att fattas om va-
partiet.
Det första offe-
len ene redaktö-
Johannes Ervig,
delbart efter ett
medlemmar begi-
derbladets redak-
med stryk, om-
svann. Ervig fö-
gk. Han har till
daktionskapet av

liga bevaknings-
brikerna samt öv-
partierna uppva-

Ett nazistiskt möte på Hötorget i Stockholm 1932. Större och med tiden mindre demonstrationer och möten som uttryckte stöd för nazismen var en vanlig syn på många platser runtom i landet under 1930- och det tidiga 1940-talet.

Nazismens lockelse

Under mellankrigstiden ifrågasatte många européer demokratins fördelar och kunde lockas av Hitlers och nazismens budskap. Men i Sverige lyckades aldrig någon stor fascistisk eller nazistisk rörelse etablera sig. Den socialdemokratiska statsministern Per Albin Hansson och andra ledande politiker lyckades hålla huvudfåran i svensk politik fri från fascistiska och auktoritära strömningar. Nazismen marginaliserades bl.a. genom uppgörelsen i maj 1933 mellan bondeförbundet och socialdemokraterna i den s.k. kohandeln, och när kriget började 1939 hade den knappast något direkt politiskt inflytande.

Ändå var tusentals svenskar attraherade av de nazistiska idéerna. Nazismens önskan att skapa en etniskt »ren« nationalstat vann förståelse bland många människor, samtidigt som rädslan för ökad invandring till Sverige tilltog under 1930-talet. Det var inte ovanligt att människor i samhällseliten, som akademiker, läkare, militärer och präster, fann mycket att beundra i Hitlers »nya Tyskland«. Under kriget var det inte bara nazistiska tidningar som stod på den tyska sidan. Även organ som Aftonbladet, Helsingborgs Dagblad, Norrbottens-Kuriren och Östgöta-Correspondenten uttryckte länge stor förståelse och sympati för Nazityskland, samtidigt som de var kritiska mot de allierade liksom mot svenskar som tog ställning för de allierade mot Nazityskland.

UR 19. Ramp om historia: Nazismen i Sverige

Det »nya Tyskland« med svenska ögon

20 Sverige hade haft nära kulturella, vetenskapliga, politiska och ekonomiska band till Tyskland i flera generationer. Utvecklingen i Tyskland följdes därför naturligtvis med stort intresse av många svenskar. En del var förskräckta, andra såg på de snabba förändringarna med beundran och välvilja. Svenska diplomater följde noga utvecklingen. I september 1935 rapporterade ett svenskt sändebud i Berlin till statsministern och utrikesministern om den nazistiska skolpolitiken: »Det visar sig för övrigt i detta hänseende liksom i åtskilliga andra, hurusom hr Hitler med oböjlig konsekvens på det ena området efter det andra söker omsätta de i boken »Mein Kampf« förkunnade programpunkterna i verkligheten.«

Kritiken mot Nazityskland kom framför allt från arbetarrörelsen och liberala kretsar, och i stort förhöll sig även högern skeptisk. En av de starkaste kritikerna var chefredaktören för Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Torgny Segerstedt. Redan den 3 februari 1933 kommenterade han utnämningen av Hitler till tysk rikskansler så här: »Att tvinga all världens politik och press att sysselsätta sig med den figuren, det är oförlåtligt. Herr Hitler är en förolämpning.« Under krigsåren drev Segerstedt en konsekvent kritik mot Sveriges passivitet inför nazismen och dess brott. Det retade inte bara den tyska ledningen utan även många svenskar, som anklagade honom för att riskera Sveriges »fred och neutralitet«.

Under 1930-talet växte dock både beundran och fruktan för Tyskland, som gjorde stora ansträngningar att påverka den svenska opinionen på många olika sätt.

Nazisterna, som närde en »dröm om Norden« som ett »rasligt« paradis, hyste förhoppningar att svenskarna skulle bli deras naturliga allierade. Många tog alltmer intryck av propagandabilden av det »tyska uppbyggnadsarbetet«. Även om judeförföljelserna väckte obehag kunde på samma gång förståelse uttalas för att det fanns en särskild tysk »judefråga« som måste få en »lösning«. Ledande kulturpersonligheter som akademiledamöterna Sven Hedin och Fredrik Böök manade svenskarna att stödja det »nya Tyskland«. Ett starkt Tyskland under Hitlers ledning var, ansåg de, bra även för Sverige.

Även de som var misstänksamma mot Hitlers mål och metoder var ofta ännu mer rädda för den sovjetiska kommunismen och betraktade därför ett militärt allt starkare Tyskland som ett skydd mot »hotet från öster«. En sådan hållning begränsade ofta förmågan och viljan att se Nazitysklands mörkasidor. Efter krigets utbrott 1939 bidrog Sveriges geografiska och politiska känsliga läget till att utrymmet för de kritiska rösterna kringars, framför allt under åren 1940–1942. Densvenskasamlingsregeringens ombildades i december 1939 gick länge en ojämn balansgång mellan hänsynen till yttrande- och tryckfriheten och rädslan för tysk irritation över svensk kritik. I mars 1942 drogs exempelvis hela 17 tidningar in på order av justitieministern KG Westman. Tidningarna hade publicerat vittnesmål om tortyr i norska fångelser. Men trots sådana hinder fanns det alltid svenskar som vägrade att vara tysta och fortsatte att protestera mot och varna för Nazityskland och nazismen.

UR 20. Ramp om historia: Nazismen i Sverige

Fruktan för kommunismen

Det var en spridd uppfattning att Ryssland var Sveriges »arvfiende«. Efter bolsjevikrevolutionen 1917 och bildandet av Sovjetunionen 1922 uppstod både ny skräck och nytt hopp i stora delar av Europa. Organisationen bakom affischen ovan, Sveriges Nationella Ungdomsförbund (SNU), var en fristående ungdomsorganisation till högerpartiet fram till 1934 då SNU ombildades till ett självständigt parti som fick namnet Sveriges Nationella Förbund. Partiet kombinerade konservativa, rasistiska och antisemitiska idéer med krav på demokratins avskaffande och samhällets omvandling enligt »korporativa« principer. Under andra världskriget stödde partiet Nazityskland. Medlemmarna och sympatisörerna kom främst ur de högre samhällsklasserna.

Flyktingar som förändrade Sverige

De flesta judar som sökte och fick asyl i Sverige före kriget kom från Centraleuropa. De vuxna flyktingarna var ofta högt utbildade och ledande i sina tidigare länder. På områden som affärlivet, medicinen, litteraturen, konsten och musiken hade de mycket att erbjuda. De drygt 3 000 som släpptes in lämnade många gånger betydande bidrag till landet, som till exempel författaren och blivande nobelpristagaren Nelly Sachs. Herbert

»Vi ha icke varit särskilt generösa med uppehållstillstånd för främlingar, som undan förföljelse och terror sökt sig hit. De som klandra Socialstyrelsen för att den skulle ha varit alltför frikostig i detta hänseende, ha kanske, när allt kommer omkring, mindre fog för sin klagan, än de som göra gällande, att styrelsen fört en alltför restriktiv politik.«

SIGFRID HANSSON, DIREKTÖR FÖR SOCIALSTYRELSEN,
SOM UTFÄRDADE UPEHÅLLSTILLSTÅND, FEBRUARI 1939

Felix som kom 1938 var ytterligare ett exempel. Han gjorde snabbt succé i livsmedelsbranschen och efter kriget skapades det välkända varumärket Felix. Hans produkter, till exempel Bostongurka, smörgåsgurka och tomatketchup, finns i många svenska kök. Andra anlände som barn och fick chansen att bidra till efterkrigstidens Sverige, till exempel Harry Schein, Georg Riedel, Joachim Israel, Erwin Leiser och Stefan Szende.

Sverige och flyktingkrisen 1938

Alltsedan nazismen kom till makten 1933 försökte judar att fly Tyskland. Flertalet länder, inklusive Sverige, var ovilliga att ta emot mer än ett litet fåtal. När Tyskland »anslöt« Österrike i mars 1938 tilltog den europeiska »flyktingkrisen«, som den kom att kallas. Tiotusentals judar försökte lämna Tredje riket. Efter en vädjan av den amerikanske presidenten Franklin Roosevelt möttes trettiofyra regeringar under USA:s ledning i Évian i Frankrike under tio dagar i juli 1938 för att diskutera krisen. Det illa planerade mötet slutade i ett humanitärt fiasko. Regering efter regering förklarade att man visserligen beklagade judarnas svåra situation men det fanns inget man kunde göra. Den svenske chefsdelegaten Gösta Engzell från UD förklarade att Sveriges möjligheter att hjälpa var mycket små, och att »bördan« av det judiska »problemet« i Europa bara kunde lösas om den »sprids till länder utanför Europa«. Av alla de stora och mindre länderna vid Éviankonferensen så var det bara den lilla Dominikanska republiken i Karibien som erbjöd sig att för en kortare tid ta emot ungefär 10 000 judar. För många judar i Europa blev konferensens misslyckande en dödsdom. För Hitler och Nazityskland blev misslyckandet ett propagandavapen. Nazisterna hånade en värld som kritiserade Tyskland för dess »judepolitik« men som vägrade att öppna dörrarna för judiska flyktingar. Många anser att fiaskot under Éviankonferensen innebar det verkliga slutet för Nationernas förbund.

Reaktioner på novemberpogromen

Den s.k. Rikskristallnatten i november 1938 förvärrade »flyktingkrisen«. Novemberpogromens massiva våld chockade världen. Vissa länder återkallade sina ambassadörer, men inte Sverige. Några krävde att den svenska regeringen skulle släppa in judiska flyktingar, men den allmänna opinionen stod bakom regeringens restriktiva flyktingpolitik. Landets lilla judiska minoritet misslyckades med att sätta hårdare press på de ledande politikerna att öppna dörrarna.

Sveriges negativa hållning påverkades av olika faktorer. Någon ideologisk antisemitism förekom inte utom bland nazistiska och närstående grupper. Men i det svenska samhället fanns olika slags traditionella fördomar mot judar. Även uppfattningen att det fanns en speciell »judefråga« var utbredd. Rastänkandet bidrog också, och i officiella dokument och blanketter måste flyktingar ange om de var av »arisk« eller »judisk folkras«. Det var politikerna som drog upp de allmänna riktlinjerna, men den praktiska politiken utformades av tjänstemän hos Socialstyrelsen, polisen och Utrikesdepartementet. Viljan att skydda arbetsmarknaden från »främmande konkurrens« var också en viktig faktor. När kriget började 1939 hade drygt 3 000 judiska flyktingar fått komma till Sverige, vilket var färre än det lilla storhertigdömet Luxemburg hade tagit emot.

Motståndet mot att släppa in judar kom från många delar av samhället, inklusive fackföreningar, politiska partier, universitet och studenter. De svenska nazisterna inledde i november 1938 »Mota Moses i grind«-kampanjen mot judiska flyktingar, som fick

stort genomslag. I Uppsala anordnade studentkåren en stor debatt om flyktingfrågan i februari 1939 vid ett möte som kommit att kallas Bollhusmötet. En majoritet av studenterna protesterade mot att Sverige skulle ta emot fler flyktingar. Liknande möten ordnades strax därefter av läkarstudenterna i Stockholm och studentkåren i Lund, med ännu större majoriteter mot flyktinghjälp än i Uppsala. Antisemitiska och nazistiska grupper började också att registrera svenska judar och judiska flyktingar. Samtidigt insåg många i Sverige den moraliska och politiska nödvändigheten att ta klar ställning mot nazismen och att hjälpa judar och andra som kunde hjälpas. En av dessa var den tidigare nämnde Torgny Segerstedt. En annan var historikern, publicisten och humanisten Hugo Valentin. Under hela nazitiden beskrev han utförligt den nazistiska regimens ogärningar.

Men de var långtifrån ensamma om att klart och tydligt ta ställning mot nazismen och för dess offer. Liberaler och demokrater, människor i arbetarrörelsen och inte minst fackföreningarna som redaktörerna för tidningen Sjömannen, Ture Nerman och tidningen Trots Allt!, redaktören J.A. Selander i Eskilstuna-Kuriren, den syndikalistiska tidningen Arbetaren och medlemmarna i sammanslutningarna Tisdagsklubben och Kämpande Demokrati, enskilda individer som nationalekonomen Karin Kock och journalisten Mia Leche-Löfgren och många, många andra höjde sina röster i protest både mot Nazityskland och mot den svenska regeringens politik.

»Det allvarligaste med hela problemet är emellertid, att det ej endast är ett fackproblem utan även ett rasproblem. Det vore löjligt att förneka den saken. Det vore löjligt att förneka, att det för vårt land varit en stor styrka, att vi i motsats till de flesta andra europeiska länder icke haft något nationalitets- och rasproblem. Och ett sådant skaffa vi oss ej lättsinnigt på halsen.(...) Även en mycket måttlig invandring skulle skapa en irritation, som väl av ingen kan betraktas såsom önskvärd.«

ARVID FREDBORG
ANFÖRANDE VID »BOLLHUSMÖTET«, 17 FEBRUARI 1939

Svenska myndighetsrepresentanter går den 3 oktober 1940 ombord på det tyska fartyget Isar innan ankomsten till Luleå hamn. Isar medförde krigsmateriel och 1 000 SS-soldater. Soldaterna fortsatte från Luleå till Norge med persontåg medan krigsmaterielen skickades efter i godsvagnar.

Svensk handel med Nazityskland

Sveriges handelsförbindelser med Tyskland hade länge haft stor betydelse för båda länderna. Det ömsesidiga beroendet fördjupades efter 1933, och värdet av handeln nådde nya höjder under 1930-talet. Efter krigets början var handelsregleringarna mellan Sverige och Tyskland å ena sidan, och mellan Sverige och de allierade å den andra, en central politisk och ekonomisk fråga i de svenska försöken att stå utanför kriget. Med stor diplomatisk skicklighet förhandlade de svenska representanterna efter den 9 april 1940 och avspärrningen av Skagerrak fram avtal som till större delen var fördelaktiga för alla parter.

När kriget vände 1943 ökade trycket från USA och Storbritannien på Sverige att stoppa leveranserna av råvaror och produkter som var betydelsefulla för den tyska krigföringen. Särskilt viktiga för den tyska krigsindustrin var den svenska järnmalm och kullagren. Trots västdemokratiernas påtryckningar vägrade den svenska regeringen och ledande företagare att upphöra med dessa leveranser, som fortsatte långt efter det att nazisternas massmord på judar var allmänt kända och omtalade i pressen. En del historiker menar att den svenska handeln med Tyskland förlängde kriget, och därmed Förintelsen. Först i november 1944, sex månader före krigsslutet, ställde Sverige definitivt in sina för Tysklands militära behov viktiga leveranser.

En annan kontroversiell sida av Sveriges handelsförbindelser med Nazityskland, särskilt under 1930-talet, var den tyska »ariseringspolitiken«. Tyskarna ville att svenska företag som gjorde affärer med Tyskland skulle göra sig av med sina judiska medarbetare. En del svenska företag gick med på dessa villkor och avskedade sina judiska anställda och direktörer, andra förekom önskemålen och gjorde det självmant. Många vägrade att anpassa sig till »ariseringspolitiken«. Det här försöket att tillämpa den nazistiska ideologin på delar av det svenska samhället tycks till största delen ha misslyckats.

»Business as usual« – det vardagliga umgänget med Nazityskland

Medan Europa slets sönder av kriget fortsatte tusentals svenskar av många anledningar att besöka Nazityskland och kontinenten. Affärsmän, diplomater, politiker, författare, musiker och andra konstnärer, präster, idrottsmän, schackspelare och vanliga medborgare, som besökte familj och släkt, utgjorde en stadig ström av besökare och iakttagare. Många var medvetna om Tysklands förföljelser och senare deportationer av judar under det tidiga 1940-talet, eftersom sådana åtgärder aldrig doldes för allmänheten.

Några svenska affärsmän bedrev verksamhet i det tyskockuperade Europa nästan ända fram till krigsslutet. Även om inte mycket kunde göras, så bidrog deras erfarenheter utanför Sverige till en diskussion inom landet om vad som hände på kontinenten. De bodde ofta i städerna där de arbetade och kunde därför iaktta vad som skedde inför allas åsyn. När förhållandena blev allt värre för judarna i Polen och Warszawa under 1940 och 1941 blev en handfull anställda vid ASEA, LM Ericsson och Svenska Tändsticks AB alltmer oroad över vad de såg och upplevde. Drivna av stort mod blev dessa män kurirer för den polska motståndsrörelsen. Bland de ledande var Nils Berglind, Carl Herslow och Sven Norrman. De förmedlade underrättelser från den s.k. Hemarmén till de allierade om den tyska politiken, och förde med sig pengar och meddelanden till sina kontakter i Polen. Den tyska hemliga polisen avslöjade verksamheten 1942. Svenskarna ställdes inför rätta och några av dem dömdes till döden.

Deras liv var i stor fara, men Sveriges goda förhållande till Nazityskland gjorde att de så småningom frigavs. En av de svenska diplomaterna som var engagerad i dessa förhandlingar, Göran von Otter, kontaktades av SS-officern Kurt Gerstein under en resa i augusti 1942 på nattåget mellan Warszawa och Ber-

lin. Gerstein beskrev för von Otter vad han nyligen bevittnat i dödslägrat Belzec, och bönföll svensken att berätta för världen om vad som skedde. På detta och andra sätt fick den svenska regeringen ny och chockerande information om den pågående utrotningen av judarna.

Söndag den 20 september 1942. I Sverige är det kommunal- och landstingsval, och i Berlin möts Sverige och Tyskland i en fotbollslandskamp. På Olympiastadion ser över 90 000 åskådare Sverige vinna med 3-2. De flesta är soldater på permission. Två veckor senare höll riksmarskalken Hermann Göring ett tal i Berlin. Den 5 oktober, medan Norges judar arresterades av norsk polis och Gestapo, citerade svenska tidningar talet. Mot slutet av

talet sade Göring: »Detta krig är icke det andra världskriget utan det stora raskriget. Frågan gäller allra sist om juden eller germanen skall behärska världen. Det är juden som förklarar oss krig på död och fördärvelse. Men detta krig kommer att vinnas emedan det måste vinnas, och vi är också oövervinnliga så länge vi är ett fast granitblock av tysk folkgemenskap.«

»Min vän lät påskina, att man från tyskt håll med stor tillfredsställelse skulle se att även i Sverige en frivilligrörelse igångsattes och att vi skulle få stort utbyte därav. Helt naturligt f.ö.(...) På något sätt böra vi väl aktivt visa vårt intresse att bidra till Sovjets utplånande. P.A. H(ansson):s tama gårdagstal bör väl kompenseras på något sätt. Kan ej något göras?«

KOMMENDÖRKAPTENEN ANDERS FORSHELL, SVENSK
MARINATTACHÉ I BERLIN, I ETT HANDBREV TILL CHEFEN
FÖR FÖRSVARSTABENS UNDERRÄTTELSEAVDELNING
CARLOS ADLERCREUTZ, 30 JUNI 1941

Sverige efter »Operation Barbarossa«

Kriget i Europa tog en helt ny vändning när Tyskland invaderade Sovjetunionen den 22 juni 1941. Det skulle bli ett »förintelsekrig«, och tyskarna uppmanade alla européer att ansluta sig till deras »korståg mot bolsjevismen«. I många europeiska länder fanns människor som hörsammade kallelsen. Den svenska regeringen ville inte bryta med neutralitetspolitiken, men gick under tysk press med på att låta den tyska Engelbrecht-divisionen i det ockuperade Norge resa genom svenskt territorium till Finland. Det fanns de som var missnöjda och som hade velat se ett aktivt deltagande på den tyska sidan.

Japans attack och Tysklands krigsförklaring mot USA i december 1941, och därmed USA:s inträde i kriget på den allierade sidan, garanterade praktiskt taget att Tyskland i längden inte skulle kunna stå emot de allierade arméerna. Trots enorma förluster stod Sovjetunionen bland segrarna vid krigsslutet, vilket beklagades av en del. Opinionsen var splittrad, men till största delen hade svenskarna stått på de allierades sida under hela kriget.

Rapporter om massmord

Svenska myndighetspersoner och medborgare fick genom olika kanaler klart för sig att den redan brutala tyska politiken hade tagit en ännu mer radikal och mordisk vändning efter juni 1941. Visserligen var de inkommande rapporterna sporadiska men en del tidningar publicerade dem kontinuerligt. I september 1941 citerade både Stockholms-Tidningen och Dagens Nyheter den italienska tidningen La

Stampa, som undrade vart de kroatiska judarna hade tagit vägen. En undersökning, skrev La Stampa, hade »icke kunnat ge några närmare upplysningar om dessa 50.000 kroatiska judars öde«.

Myndigheterna mottog också olika slags redogörelser för hur den tyska politiken radikaliserades. I mitten av oktober 1941 rapporterade militärattachén C.A. Juhlin-Dannfelt vid den svenska legationen i Berlin till Stockholm om massdöden bland sovjetiska krigsfångar, som han trodde kunde bli »historiens största decimering«. Tolv dagar senare meddelade han att »i besatta områden« i Sovjetunionen sköts judar av specialkommandon i SS, »även kvinnor och barn«.

Men hur och när förvandlas spridda underrättelser till kunskap och förståelse som medför en förändring i attityder och handlingar? Många pusselbitar i bilden av massmorden nådde Sverige, men helheten var svår att förstå. Viljan att ta till sig uppgifterna och se helhetsbilden var sannolikt av central betydelse för förmågan att förstå. Bland exempelvis en del kristna tycks den ha varit hög. I augusti 1943 skrev redaktören Fl. Hällzon i Hemmets Vän: »De judiska massgravarna ropa, ja skria, skriet går ut över världen, det stiger högre, det når himmelens Gud. Ve Tyskland och dess ansvariga män, när blodssådden ger skörd. Ve världen, som genom sin synd är delaktig i denna bloddränkta brottslighet, som sker i denna tid.« Redan mot slutet av 1942 kände dock många till vad som skedde i stora drag, vilket ända fram till krigets slut bidrog till en betydande förändring i det officiella Sveriges reaktion på folkmordet. Vid krigsslutet fanns det likafullt personer och grupper i Sverige som, trots facit, förnekade att Tyskland hade utfört sådana brott.

»Stå vi inte alltjämt i stort sett stumma inför den fruktansvärda judeförföljelsen, som nu av allt att döma i sin grymhet går långt utöver vad mänsklig tanke förmår föreställa sig. Kan denna tystnad på något sätt förenas med en svensk linje, som vill vara kristen? Svaret ger sig självt. Den kan vara svensk, men den kan absolut inte betecknas som kristen.«

LEDARARTIKEL I ESKILTUNA-KURIREN,
16 SEPTEMBER 1942

En artikel i det pronazistiska Aftonbladet, 14 augusti 1941. Journalisten Fritz Lönnegren, som hade fått speciellt tillstånd av tyskarna att följa de framryckande trupperna, beskriver inrättandet av gettot i Kaunas, Litauen. Artikeln andas förståelse för den litauiska befolkningens grymheter mot judarna under den tyska inmarschen, liksom för inrättandet av gettot.

TRE VECKOR VID TYSKA FRONTER:

Judisk karavan.

Judarna i Kovno måste gå i körbanan. Observera Zionsstjärnan på bröstet! Därunder: den stora judeomflyttningen i staden är i full gång samt ett talande anslag: "Den som plundrar blir skjuten".

ETT GHETTO SKAPAS.

Intryck från den stora judeomflyttningen i Kovno efter bolsjevikväldets fall och

SJÄLVHÄMNDENS OHYGGIGHETER.

VI KÖRDE FRAM i ett moln av damm. I den djupa sanden på vägkanterna skramlade en oändlig rad av bondkärror, och vi mötte oupphörligt lastbilskolonner med ryska krigsfångar.

Det var inte långt från Kovno, Litauens huvudstad.

Krigets närhet hade redan börjat göra sig märkbar. Här och där voro byarna ganska illa medfarna. Det var som på de flesta andra ställen ryssarna som bränt. I något fall talade man om befolkningens egen hämnd mot någon bolsjevik eller jude. En och annan sönderskjuten rysk tank låg som skrot vid vägkanten. Överallt var man i färd med att iordningställa vägarna,

sel från kolliderande vagnar, från nedramlande möbler och andra saker, ett helvetiskt larm.

Alla skulle fram. Trafiken fick inte stoppa. Tiden var knapp.

Fyra dagar hade man på sig.

En kungörelse, tryckt dels på tyska och dels på litauiska, gav förklaringen till vagnarnas långa rader, till judarnas iver och böndernas brådska. Judarna, som tidigare i hög grad dominerat i Litauen och framför allt under bolsjevikregimen sett sina förut i nedgående stadda konjunkturer stiga, hade nu mött sitt öde. En man berättade för oss om befolkningens glädje över att tyskarna befriat landet från Sovjet men han konstaterade att judarna skulle nå ett få sitt.

I det nya Tysklands gigantiska kamp på skilda fronter intar judefrågan en framskjuten plats, och hur man i de besatta områdena i öster löser detta problem, får man ett starkt och åskådligt intryck av i vidstående artikel — den andra i den serie skildringar av "Tre veckor vid tyska fronter", som AB:s utsände medarbetare inledde i gårdagens nummer.

turna. Männen voro tysta och kvinnorna kunde väl prata med varandra — endast unga flickorna skrattade och kastade trotsiga blickar omkring sig.

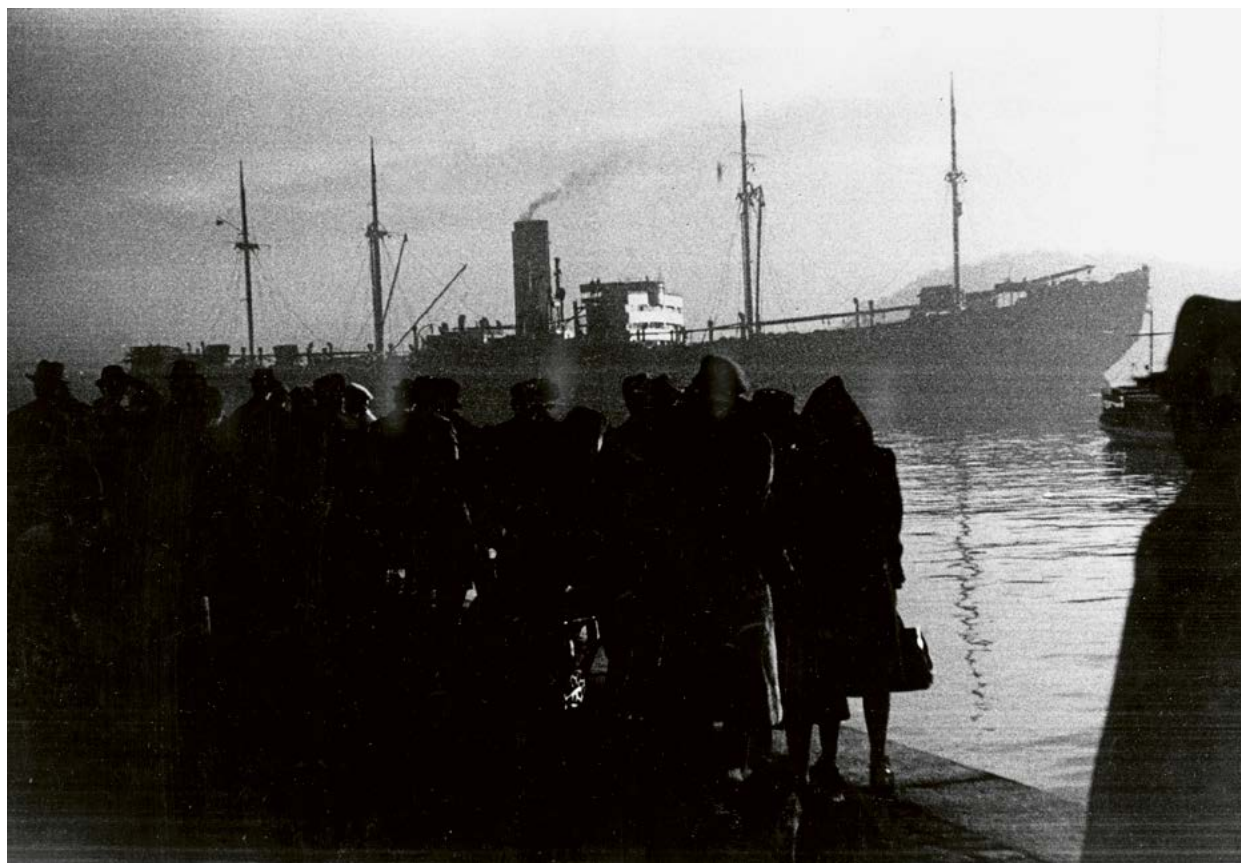
Det var icke uppbyggligt. En upplevelse, som gjorde ont. Men vad som skedd måste ses i sitt sammanhang.

Den »slutgiltiga lösningen« i Norge

Den norska samarbetsregeringen hade, på liknande sätt som i flera andra ockuperade länder, gått till angrepp mot landets judar. De diskriminerades och deras egendom konfiskerades. Hösten 1942 nådde genomförandet av den »slutliga lösningen« Norge och de nästan 2 200 judarna som ännu fanns där. Med hjälp av norsk polis organiserade tyskarna arresteringen och deportationen av dem. Tidigt på morgonen den 26 november fördes 532 judar ombord på den tyska båten Donau, som lämnade Oslos hamn samma dag.

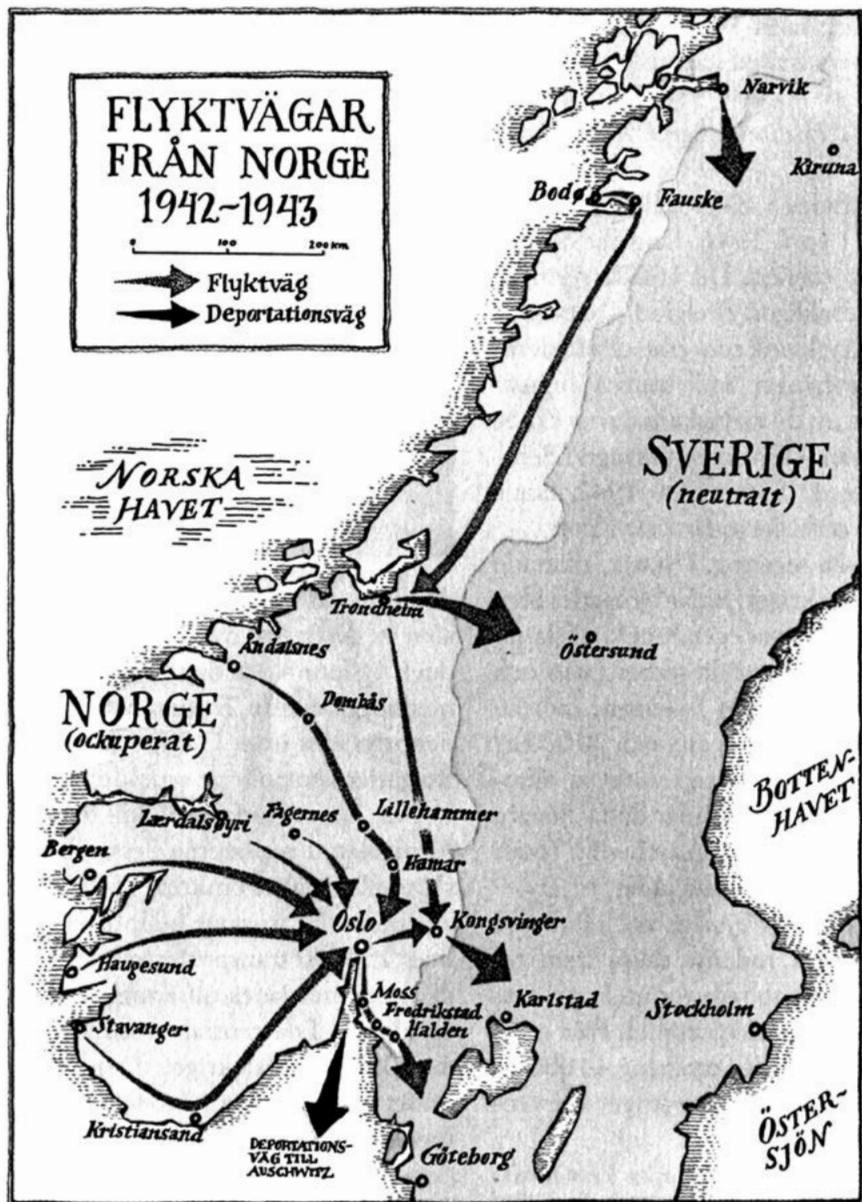
Många svenska tidningar rapporterade i upprörda ordalag om vad som skett. Så här skrev Göteborgs-Tidningen den 29 november: »De senaste dagarnas händelser i Norge omintetgöra effektivt varje försök att döva samvetet med en självbedragande förhoppning om att det »kanske ändå inte är så farligt« (...) Det är människor som Du och jag, som behandlas på detta sätt. (...) Ingen människa med samvetet i behåll kan undgå att känna skammens och harmens hetta inför vetenskapen om vad som sker.« Och domprosten i Göteborg, Olle Nystedt, predikade: »Sveriges kyrka får icke vara stum, då sådant sker inpå våra gränser. Om vi tege skulle stenarna ropa.«

Händelserna i Norge påverkade starkt opinionen och regeringen att bistå norska judar. Parallellt levde dock oviljan att undsätta andra judar kvar. Ett förslag två veckor senare att låta tusentals judiska barn från Polen få en fristad i Sverige föll inte i god jord. Göteborgs-Posten skrev t.ex. i en ledare, att judiska

barn »i ansenliga mängder« [inte kan] förenas med det nordiska samhället och den nordiska samhällstypen«. Sverige hade »barntransportproblem på närmare håll« och det gällde i stället att »försöka rädda så många som möjligt av nordiska barn och nordisk ungdom«.

Norska judar i väntan på att gå ombord på fartyget Donau. De anlände till Auschwitz den 1 december 1942. Alla gamla, kvinnor och barn gasades omedelbart ihjäl i den s.k. Bunker 2 i Birkenau, medan männen sattes i slavarbete. Tyskarna och deras norska vapendragare gav aldrig upp sökandet efter judar, och 1944 hade totalt 772 norska judar deporterats. Endast 33 överlevde. Till skillnad från andra norrmän i tysk fångenskap fick de ta sig tillbaka till Norge på egen hand efter befrielsen.

»En gång skola de ohyggliga brotten dras fram i ljuset. Folken skola erfara vad som utspelats bakom järnridåerna. Sanningen skall triumfera och slöjan lyftas. Men redan veta vi mycket. Fragmenten av helhetsbilden injaga förfäran. (...) I vårt omedelbara grannskap har nyligen uppförts ett skådespel som fyllt oss med förfäran. Dödsskeppet lastades och avgick med oskyldiga utan hänsyn till deras ålder eller kön. De föstes ombord som slaktboskap för att fraktas bort till avlivning. Deras brott låg i deras ras. Något annat har icke lagts dem till last. De skola utrotas. (...) Det är som om själva stenarna ropade förbannelse över brottets upphovsmän. Barnaögon fyllda av fasa, hjärtslitande skrin från mödrar, fåfänga vädjanden och böner från mogna och åldringar – inför denna scen ger man sig själv ett löfte att aldrig glömma, aldrig översläta, aldrig gå på ackord. Ty här möter oss det radikalt onda. Här gäller det valet mellan människa och djävul.«

LANDSHÖVDINGEN ARTHUR ENGBERG I VECKO-JOURNALEN NR 50, 1942

Med hjälp av norska motståndsgupper, vanliga civila och svenska myndigheters tysta medgivande nådde ungefär 1 100 judar Sverige. En opinionsundersökning som gjordes i början av 1943 visade att det var deportationen av de norska judarna som hade gjort störst intryck på svenskarna under 1942.

SS-chefen Himmler talar med, från höger, Valter Nilsson, Estlandssvensken Axel Lindström, Carl-Martin Ågrahn och Karl-Olof Holm. Waffen-SS var djupt indraget i krigsförbrytelser och även i genomförandet av Förintelsen. Vad visste dessa och andra svenskar och vad var de själva delaktiga i? Efter kriget var det ingen som ville berätta något offentligt. Men under kriget fick svenska myndigheter olika slags rapporter som visade att svenska frivilliga i Waffen-SS visste mer än de senare ville erkänna. Julafton 1943 förhörde svensk polis Kurt Lundin, som hade varit frivillig under åren 1941–1943.

Lundin berättade om sådant han hört av andra och om sådant han själv hade bevittnat. I förhöret står bl.a. att Lundin »vid flera tillfällen [hade] varit vittne till avlivande av judar, /män, kvinnor och barn/ upp till 800 åt gången. Av en medlem tillhörande ett specialkompani från SS, benämnt judekompaniet som haft i uppdrag att jaga judar och avliva dem, hade för Lundin berättat, att kompaniet under 5 månader avlivat cirka 300 000 judar i de besatta områdena söder om Kiev. De hade skjutits med kulsprutor eller instängts i bussar och gasats från motorn«.

Svenskar i utländsk tjänst

21 Ett konkret exempel på nazismens lockelse var de några hundra unga män som frivilligt gick med i Waffen-SS. De flesta av dem tjänstgjorde i särskilt upprättade divisioner som i praktiken mestadels bestod av olika etniska minoriteter från Europa. För att släppas in måste de instämma i de nazistiska idealen och svära en trohetsed till Hitler. Waffen-SS deltog inte bara i kriget utan också i s.k. etniska rensningar och mördandet av judar och andra, som efter Operation Barbarossa hade ökat kraftigt i intensitet. Det relativt låga antalet svenska frivilliga berodde delvis på att den svenska regeringen motsatte sig tyska rekryteringsansträngningar. Majoriteten svenska SS-frivilliga överlevde kriget och drabbades inte av några rättsliga efterräkningar för att de stridit på Nazitysklands sida.

Många fler svenskar tjänstgjorde i andra länders arméer än på den tyska sidan i kriget. Under finska vinterkriget 1939–1940 var cirka 8 500 svenskar frivilliga soldater på den finska sidan i försvaret mot Sovjetunionen. Ungefär 8 000 svenskar deltog på de västallierades sida i kriget mot Tyskland i s.k. väpnad krigskonvojttjänst. Några svenskar återfanns även i stridande förband. En av dem skrev: »Jag anser inte att de allierade har rätt i allt de gör. Men den andra sidan representerar något som måste hejdas...Jag kan hjälpa Sverige genom att hjälpa Europa...det är en moralisk plikt.«

UR 21. Ramp om historia: Nazismen i Sverige

UD bekämpar folkmord med diplomati

Även om nazisterna avsåg att döda varenda jude inom deras maktsfär, fanns det begränsningar i deras möjligheter att göra detta. En av dessa begränsningar utgjordes av judars medborgarskap i länder som Tyskland behövde ha goda relationer till. Det gällde neutrala länder som Sverige och länder som Tyskland var allierat med.

Efter att den »slutgiltiga lösningen« hade genomförts i Norge, insåg några svenska UD-tjänstemän att svenskt medborgarskap innebar skydd för en del judar. I praktiken överförde man denna skyddande medborgarstatus till icke-svenska judar. Tjänstemännen insåg att om de kunde rädda judar från deportation så hade dessa människor en mycket större chans att få leva. Svenska diplomater började delta i dagliga förhandlingar med de tyska och lokala myndigheterna i Tyskland, Norge, Frankrike, Danmark och framför allt Ungern. Genom att man klart talade om för tyskarna att Sverige hade ett politiskt intresse av enstaka judars och ibland hela familjers välfärd, kunde inte tyskarna behandla dessa människor som de skulle ha gjort annars. Sverige använde vad man skulle kunna kalla »byråkratiskt motstånd« och bevisade därmed att till och med tjänstemän till viss del kunde försöka hejda folkmord. Den här metoden visade sig särskilt användbar i Ungern, och diplomater från andra neutrala stater och Internationella Röda Korset använde sig av den för att hjälpa judar och ofta rädda deras liv.

Flykten över Öresund

Mitt under Förintelsen inträffade i slutet av 1943 en unik händelse i norra Europa. Trots att Tyskland hade ockuperat Danmark sedan april 1940 hade den danska regeringen vägrat att särbehandla de knappt 8 000 judiska medborgarna och flyktingarna. Men efter oroligheterna under sommaren 1943 införde de tyska ockupanterna undantagstillstånd, regeringen avgick och Hitler beslutade att tiden hade kommit också för Danmarks judar. Ledande tyskar i Köpenhamn läckte överraskande nog ut att en stor arresteringsaktion planerades till början av oktober, och när ryktena om den förestående aktionen nådde ut lyckades nästan alla danska judar fly.

De tog sig till Sverige över Öresund med hjälp av danska och svenska fiskare. Sveriges mottagande av tusentals flyende judar på några få dagar betydde en total omkastning av den tidigare restriktiva politiken. Majoriteten danska polismän vägrade hjälpa till att arresteras dem som fanns kvar, men 481 judar deporterades till koncentrationslägret Theresienstadt. Den danska civila administrationen slutade aldrig att intressera sig för dem, och de flesta överlevde och kunde återvända till Danmark efter krigsslutet. Bilden visar dansk-judiska barn i Rädda Barnens hem i Malmö 1944.

UR 22. Tortyr: Vägen tillbaka

Raoul Wallenberg och andra svenskar i Budapest

I Ungern fanns 1944 den största judiska befolkningen som ännu var vid liv i Europa. Visserligen hade landet, som var allierat med Tyskland, infört diskriminerande lagar mot sina ungefär 800 000 judiska medborgare, men ledarna hade vägrat gå med på Hitlers krav att deportera dem. Tyskland ockuperade Ungern den 19 mars 1944. Omedelbart vidtogs åtgärder mot judarna. Med hjälp av ungerska medlöpare tvangs judarna ute på landsbygden bort från sina hem, berövades sina ägodelar och fördes till kortlivade getton, varifrån de snart deporterades till framför allt Auschwitz-Birkenau. När deportationerna stoppades tidigt i juli hade 437 000 människor deporterats, och av dem hade över 300 000 gasats ihjäl omedelbart vid ankomsten till dödslägrät.

23 Läget i Budapest skilde sig från det på landsorten. Svenska och andra neutrala diplomater kunde bistå åtminstone en del av stadens judar och hjälpa dem att överleva. Tysklands alltså militära och politiska läge, och landets beroende av ungersk hjälp för att genomföra sina aktioner mot judarna, gav de neutrala diplomaterna ett manöverutrymme som de kunde använda. I juni skrev den svenske ambassadören Carl Ivan Danielsson till UD att »(I Budapest) ha judarna berövats praktiskt taget all sin egendom. De har fått finna sig i att bo 8–10 personer i ett enda rum (...) De som ha turen att vara i besittning av nödig arbetskraft, anses komma att transporteras till tyskaindustri anläggningar, där de ha utsikt att behandlas någorlunda väl; de övriga däremot, barn, svagare kvinnor eller åldringar uppgives komma att transporteras till förintelse lägren i Auschwitz-Birkenau, nära Kattowitz i

24 Polen«. De svenska ansträngningarna förstärktes och fick ny energi när Raoul Wallenberg anlände till Budapest den 9 juli. Den unge affärsmannens mod och fantasirikedom ledde Sveriges humanitära diplomatiförutländska judar in i en ny, historisk fas. Men Wallenberg hade inte lyckats utan stöd av sin kolleger ambassadören Danielsson och Per Anger. Även Valdemar Langlet som arbetade för Svenska Röda Korset gjorde stora insatser. Svensk-

UR 23. Ramp om historia: Wallenberg i Budapest

UR 24. Symbolen Raoul Wallenberg

25 arna och andra tillämpade »byråkratiskt motstånd« och använde kreativa diplomatiska metoder. Mest kända är kanske de s.k. skyddspassen som Wallenberg delade ut tillså många judar han kunde. Wallenberg och hans medhjälpare fortsatte sina ansträngningar utan avmattning ända fram till Röda arméns intåg i Budapest, och räddade därigenom livet på tiotusentals människor.

Wallenberg arresterades av sovjetiska styrkor i januari 1945 och återvände aldrig till Sverige. Hans exakta öde förblir okänt.

UR 25. Ramp om historia: Wallenberg i Budapest

Vita bussarna och andra räddningsaktioner

När det nazistiska imperiet närmade sig det slutliga sammanbrottet började även den förut så Hitler-trogne SS-chefen Heinrich Himmler leta efter utvägar att rädda det Tredje riket eller sitt eget skinn. En följd blev hemliga förhandlingar i mars 1945 som Svenska Röda Korsets vice ordförande, greve Folke Bernadotte, och andra förde med ledande nazister. De ledde till att Sverige och danska medhjälpare tilläts skicka en expedition med dussintals vitmålade armébussar till Tyskland, märkta med stora röda kors. Den riskabla expeditionen bemannades av flera hundra militärer och några läkare och sjuksköterskor. Uppgiften var att föra barn och kvinnor med svensk anknytning ut ur Tyskland och att rädda skandinaviska fångar i koncentrationslägren. Fångarna skulle samlas i koncentrationslägret Neuengamme före hemtransporten. Svenska Röda Korset gick i det syftet med på SS krav att i slutet av mars transportera 2 000 svårt sjuka och döende franska, polska och sovjetiska fångar från Neuengamme till andra läger. I april utökades aktionen. Sammanlagt räddades drygt 20 000 fångar av ungefär trettio olika nationaliteter till Sverige i en av de största räddningsaktionerna under kriget. Ungefär en tredjedel var judar, de flesta av dem kvinnor.

Exakt hur många judar och andra som räddades av de s.k. vita bussarna, liksom andra viktiga aspekter av expeditionen, är dock fortfarande inte helt klarlagt.

26

Mottagandet av de dödsdömda 1945

Efter Bernadotte-expeditionens slut fortsatte Sverige att ta emot tusentals offer för nazismen. På många platser i landet fick de ofta långvarig omvårdnad och behandling för att återfå sin fysiska hälsa. De flesta valde senare att lämna Sverige. Samarbetskommittén för Demokratiskt Uppbyggnadsarbete intervjuade många överlevande, och

i boken »De dödsdömda vittna« som gavs ut hösten 1945 publicerades en del av intervjuerna. En av de överlevande som hade intervjuats berättade flera decennier senare: »Det var svårt att födas på nytt 1945: en sjuk kropp, en misshandlad själ. Men livet ville mig, livet hämtade upp mig från avgrunden igen.«

Fredsfirandet på Kungsgatan
i Stockholm den 7 maj 1945.

Fred i Europa, glädje i Sverige

27 Nyheten om Tysklands kapitulation den 7 maj fick svenskarna att strömma ut på gatorna och fira freden. Kriget i Europa hade lämnat efter sig tiotals miljoner döda, med många fler civila än soldater bland offren. Men medan freden firades ställdes också frågan: vems fred? Många minns krigsåren som goda år. Samlingsregeringen nådde sitt mål att hålla Sverige utanför kriget. De flesta var tillfreds med dess politik. Dessutom var den svenska levnadsstandarden vid krigsslutet högre än i september 1939. Tiotusentals flyktingar fick skydd och medicinsk hjälp, samtidigt som Sverige började bidra till och dra nytta av den europeiska politiska och ekonomiska återhämtningen.

De som uppfattade kriget som en ideologisk kraftmätning plågades dock av att Sveriges ekonomiska betydelse för Nazityskland hade varit mycket större än landets stöd för demokratin och frihetens sak. Hade Sverige bidragit till det tyska nederlaget, eller hade den svenska »realpolitiska egoismen« tvärtom varit till hjälp för Nazityskland? Skulle den svenska demokratin ha haft någon framtid om Hitler hade lyckats upprätta ett stabilt herravälde i Europa? Den här klyftan i synen på kriget fanns redan vid krigsslutet, men när den svenska välfärden snart blomstrade och kalla kriget tog sin början fanns knappast någon plats för en kritisk diskussion om landets historia under kriget. Frågor om regeringens politik och samhällets reaktion på folkmordet sköts på framtiden.

UR 27. Ramp om historia: Nazismen i Sverige

Vad betyder Förintelsen för Sverige idag?

Ett folkmords förödande verkningar fortsätter lång tid efter att mördandet upphört. Folkmorden som drabbade den europeiska kontinenten under andra världskriget påverkar människor och samhällen än idag på många olika sätt. Redan vid krigsslutet fanns det människor som förstod hur viktigt det var att förmedla kunskaper om och tänkande kring de tolv åren mellan 1933 och 1945, inte minst om nazismens utrotningspolitik. Hugo Valentin skrev till exempel så tidigt som 1944 att Förintelsen var »en oerhörd tilldragelse i den europeiska civilisationens historia« som angick »alla och en var«. Men röster som Valentins var få och fick sällan stöd. I flera decennier ställde sig de flesta oförstående till tanken att Sverige och svenskarna skulle ha något att göra med Förintelsen. Intresset för frågorna gick i vågor, men undervisning om denna del av kriget uppmuntrades sällan och forskning inte alls. Det bidrog till att myter och fragmentariska minnesbilder och kunskaper fick dominera förståelsen av denna komplicerade tid och dess efterspel. Det var svårt att få till stånd en ordentlig genomlysning av nazismen och Förintelsen, liksom av de många olika svenska reaktionerna medan kriget och folkmordet pågick. Först i slutet av 1990-talet bröt intresset för Förintelsen igenom på allvar. Det blev mer allmänt accepterat att ett samhälle som vill värna demokratiska och mänskliga värden också måste främja kunskap om och förståelse av Förintelsen, dess historia och innebörd.

En granskning av Sveriges många olika reaktioner på förföljelsen av, och folkmordet på, judarna leder t.ex. till frågor som dessa: Borde Sverige ha gjort mer

före kriget för att hjälpa judar att få uppehållstillstånd eller passera genom landet? Kunde Sverige ha gjort mer under kriget? Vilken roll spelade främlingsfientlighet, rasism och antisemitism för den svenska politikens utformning? Sveriges anpassbara neutralitet gjorde det möjligt för svenskarna att på ett fördelaktigt sätt undgå kriget, medan så många europeer och andra fick betala ett mycket högt pris för att befria Europa från nazismen. Är detta problematiskt eller inte? Är det möjligt att vara neutral inför radikal rasförföljelse och folkmord som pågår i ens närhet, och som många inte bara var underrättade om utan dessutom förstod innebörden av? Ändå togs många moraliskt tvivelaktiga beslut både av statsmakterna, av företagare, av olika institutioner och av enskilda individer.

Dessa frågor kommer att diskuteras länge och de har inga enkla svar. Det finns mycket att kritisera och ifrågasätta, särskilt när det gäller regeringens och människornas bristande vilja att hjälpa före kriget. Det hade varit möjligt att göra mer. Men under kriget bistod och räddade Sverige sannolikt fler judar än något annat land. Väger det senare upp det förra? Eftersom historieskrivningen om Sverige och Förintelsen så länge var eftersatt har det varit svårt att föra en balanserad diskussion. Det är först på senare tid som många kunskaps luckor har börjat fyllas. En kommentator har skrivit: »Den blinda fläcken i svensk historieskrivning ligger i skärningspunkten mellan moraliska anspråk och realiteter.« Att sådana frågor ställs, och att se till att de fortsätter att ställas, är bland annat vad Förintelsen betyder för Sverige idag.

»Blod, brott, vanära, hat, förtvivlan. Hur har vi svenskar reagerat inför denna katastrof för vår europeiska civilisation? Med en känsla av obehag, utan tvivel. Men därutöver? Vi har varit neutrala! Vi har inte behövt ta ställning. Tvärtom, vi har ständigt avrättats från varje värdering, för eller emot. Vi har inte ens behövt och inte fått ta reda på vad som egentligen skett.«

BERTIL STÅLHANE. INGENJÖR, FÖRFATTARE
OCH MEDLEM I TISDAGSKLUBBEN, 1943

1928

1 jan. En ny utlänningslag träder i kraft. Bl.a. ska »ras« vara en bedömningsgrund för invandring till Sverige.

1933

april Svensk press rapporterar om och fördömer antisemitiska åtgärder i Tyskland

1934

En tredjedel av den svenska läkarkåren protesterar mot den tysk-judiske läkaren Bernhard Zondeks ansökan om att få praktisera i Sverige. Zondek drog tillbaka ansökan.

1935

14 maj Hitlers ställföreträdare Rudolf Hess talar på Grand Hotel, inbjuden av Svensk-tyska föreningen. Bl.a. närvarar prins Gustaf Adolf och prinsessan Sibylla.

20 sept. Riksdagsval i Sverige. De olika nazistiska och pronazistiska partierna får tillsammans mindre än 2 procent av rösterna och kommer inte in i riksdagen.

1937

En ny utlänningslag antas för att sedan träda i kraft 1 januari 1938. Enligt lagen kan Sverige inte utvisa politiska flyktingar. Judar från Tyskland betraktas inte som politiska flyktingar.

dec. Riksföreningen Sverige-Tyskland bildas i Lund. Föreningen vill sprida en positiv bild av det »nya Tyskland«. Bland de nästan 6 000 medlemmarna återfinns akademiledamöterna Verner von Heidenstam och Sven Hedin.

1938

27 okt. Tyska judar får nya pass som stämplas med ett rött »J« efter önskemål från Schweiz och Sverige. Personer som utan giltigt uppehållstillstånd kommer till svenska gränsen med ett sådant pass avvisas automatiskt.

nov. Efter novemberpogromen ger Sverige asyl till 500 judiska barn från Tyskland. 839 av 1 748 ansökningar om inresa från Tyskland till Sverige avslås. Många av dem som fick avslag mördades senare i Förintelsen.

1939

2 febr. Hermann Göring tilldelas kommandörstecknet av Svärdsorden av kung Gustav V.

febr.–mars Studenterna i Uppsala, Lund och Medicinska föreningen i Stockholm protesterar mot judisk invandring.

10–18 febr. Socialstyrelsen genomför en »utlänningsräkning« för att dämpa ryktesspridning och lugna opinionen. Av totalt knappt 28 000 utlänningar i Sverige är 2 810 flyktingar. Av dem är 2 029 judar.

22 febr. I riksdagen säger bondeförbundaren Otto Wallén att han »utan att blygas« erkänner sig vara antisemit. Socialdemokraten Zeth Höglund protesterar kraftigt och högerledaren Gösta Bagge, som varnar för »olämplig invandring«, säger samtidigt att antisemitismen är en »andlig pest« och en »olycka för ett land«.

1-3 sept. Andra världskriget börjar i Europa. Sverige förklarar sig neutralt.

13 dec. Riksdagspartierna förutom kommunisterna bildar en samlingsregering med socialdemokraten Per Albin Hansson som statsminister.

1940

9 april Tyskland går till anfall mot Danmark och Norge. Sverige förklarar sig neutralt. Tisdagsklubben under ledning av Amelie Posse bildas i Stockholm. Klubben som förenar antinazister och hjälper flyktingar är hemlig och av »taktiska« skäl stängd för judar.

6 juli Tysk militär får använda det svenska järnvägsnätet för transitering till och från Norge.

1941

aug. Svensk press rapporterar om den tyska gettoiseringspolitiken i öst.

sept. Militärattachén vid svenska legationen i Berlin rapporterar till Stockholm om mordet på "sinnessvaga och orkeslösa" i Tyskland.

sept.–dec. Judiska ansökningar om inresetillstånd till Sverige ökar men många beviljade tillstånd kan inte utnyttjas eftersom Tyskland stänger alla gränser för judisk utvandring i oktober.

okt. Gustav V lyckönskar Hitler till de »redan uppnådda stora framgångarna« i kriget mot Sovjetunionen.

1942

13 mars Sjutton tidningar som skrivit om tysk tortyr i Norge beslagtogs på order av justitieministern KG Westman.

24 aug. UD får en rapport från legationen i Berlin om gasningar av och massmord på judar. Rapporten hemligstämplas.

13 sept. På ledarplats skriver Dagens Nyheter att slutmålet för den tyska förföljelsen av judar »tycks vara den fysiska förintelsen«. Tre dagar senare protesterar Eskilstuna-Kuriren mot den svenska passiviteten inför vad som sker med judarna i Europa.

27 nov. I tidningarna rapporteras om deportationen av norska judar. Den väcker stor uppmärksamhet och upprördhet. Händelsen gjorde störst intryck på svenskarna under 1942, visade en opinionsundersökning.

1943

5 aug. Sverige stoppar transitering av tysk trupp till Norge.

1-3 okt. Sverige tillkännager officiellt att alla danska judar är välkomna till Sverige. Över 7 000 människor flyr till Sverige. Det är den första stora räddningsaktionen för judar under kriget.

1944

30 juni Gustav V vädjar hos den ungerske riksföreståndaren Miklos Horthy att stoppa deportationerna av judar från Ungern och »rädda dem, som ännu återstå av detta olyckliga folk«.

9 juli Raoul Wallenberg anländer till Budapest.

1945

mars Efter förhandlingar mellan greve Folke Bernadotte, vice ordf. i Svenska Röda Korset, med tyska ledare förs 7 000 skandinaviska fångar till Neuengamme-lägrät utanför Hamburg i väntan på evakuering med de vita bussarna.

april–maj De vita bussarna får nu också transportera befriade fångar från andra läger.

8 maj Fredsdagen. Efter freden fortsätter Sverige att delta i det internationella hjälparbetet och tar emot judiska och icke-judiska sjuka och överlevande fångar från koncentrationslägren för vård och rehabilitering.

Från kulor till gas

Efter det tyska angreppet på Sovjetunionen läckte meddelanden om radikaliseringen av den tyska »judepolitiken« ut på olika sätt. Den brittiska militära underrättelsetjänsten snappade tidigt upp radiosända meddelanden från tysk trupp om maskjutningsaktioner, och Tysklands allierade Italien var också medvetet om vad som skedde. Sådana uppgifter nådde även det neutrala Sverige. Organisatorerna av massmorden drog snart slutsatsen att maskjutandet väckte alltför mycket uppmärksamhet, tog för lång tid och inte heller var bra för mannarnas

moral. Därför började man redan under hösten 1941 att leta efter effektivare och mindre synliga metoder att döda ett stort antal människor. Efter en del experimenterande fann man lösningen: gas. Metoden hade prövats i T4-programmet 1941. I »eutanasicentralerna användes koloxid förvarad i stålflaskor. Detta var dock inget alternativ för massmord i den skala som planerades. I stället föreslogs att man skulle använda motoravgaser. Den 8 december 1941 började gasvagnar användas i dödslägrät Chelmnno, och den 17 mars 1942 var gaskamrarna i Belzec redo att ta emot den första transporten med judar från gettot i Lublin. I dödslägren Belzec, Sobibor och Treblinka användes avgaser från stora, sovjetiska stridsvagns-

motorer. Lägren sköttes av ett hundratal personer som tidigare hade tjänstgjort i T4-aktionen.

I koncentrationslägret Auschwitz experimenterade man under hösten 1941 med insektsbekämpningsmedlet Zyklon B, som användes för avlusning av kläder och baracker. Det visade sig mycket effektivt. Cyanvätegasen ledde till snabb, inre kvävning. Snart påbörjades regelbundna massgasningar i Auschwitz med Zyklon B, som också användes i dödslägrät Majdanek och i några koncentrationsläger i Tyskland. Ett relativt litet antal SS-personal och deras medhjälpare mördade med dessa industriella metoder nära tre miljoner människor i de olika lägrens gaskammare från december 1941 till november 1944.

Hälsorisker för gasvagnarnas personal

Utdrag ur en rapport 16 maj 1942 från SS-löjtnanten August Becker. Den handlar om de specialbyggda gasvagnar som användes i Ukraina, Serbien och dödslägrät Chelmnno.

»Översynen av Einsatzgrupperna D:s och C:s transportbilar är slutförd.

Jag har ordnat så att Einsatzgrupp D:s transportbilar blivit kamouflerade till husvagnar, genom att en enkel fönsterlucka fästs på vardera sidan på de små transportbilarna, och två fönsterluckor på de stora, så som man ofta ser på hus på landet. Transportbilarna hade blivit så kända att inte bara myndigheterna utan även civilbefolkningen refererade till dem som »dödsbilar« så fort de visade sig. Enligt min uppfattning kan bilarna i längden inte hållas hemliga även om de är kamouflerade. (...)

Jag har också givit instruktioner att all personal bör hålla sig på så långt avstånd som möjligt från bilarna när gasning pågår för att undvika hälsorisker i händelse av att gas skulle läcka ut. Jag vill passa på att fästa er uppmärksamhet på följande: flera specialenheter låter

sina egna män sköta urlastningen efter gasning. Jag har påpekat för sonderkommandots (specialenhetens) befälhavare att detta kan orsaka enorma psykologiska och fysiska skador på männen, om inte omedelbart så möjligen senare. Männen har klagat över huvudvärk som återkommer efter varje urlastning. Likväl finns det en ovilja att ändra order p.g.a. farhågor att om fångar skulle användas för detta arbete skulle de kunna ta tillfället i akt att fly. Jag anhåller om lämpliga instruktioner för att bespara männen från att ta skada.

Gasningarna utförs i regel inte korrekt. I avsikt att slutföra aktionen så snabbt som möjligt trycker föraren gaspedalen i botten. Detta har till resultat att personerna som ska avrättas dör av kvävning och inte dåsar bort som det var planerat. Det har visat sig att när mina instruktioner följs och spakarna är riktigt inställda inträder döden snabbare och fångarna somnar in lugnt. Förvridna ansikten och exkrementer som tidigare kunde observeras, förekommer inte längre.

I dag ska jag fortsätta min resa till Einsatzgrupp B, där jag kan nås för vidare instruktioner.«

28. Fakta om Förintelsen (Gasvagnar)

»Hela vintern tvingades små barn, helt nakna och barfota, att stå i timal ute i det fria och vänta på sin tur till gaskamrarna som arbetade alltmer för högttryck. Barnens fotsulor frös fast i isen på marken. De stod och grät: en del frös ihjäl. Under tiden gick tyskar och ukrainare fram och tillbaka längs leden och slog och sparkade offren.

En av tyskarna, en man som hette Sepp, var ett vidrigt och omänskligt kräk, speciellt road av att tortera barn. När han trakasserade kvinnor, och de bad att han skulle sluta för att de hade barn med sig, tog han ofta barnet ur famnen på kvinnan, och antingen slet han barnet i två delar eller höll det i benen och slog dess huvud mot en vägg och slängde iväg kroppen.«

YANKEL WIERNIK, ÖVERLEVANDE FRÅN TREBLINKA

29. Fakta om Förintelsen (Aktion Reinhardt)

Aktion Reinhardt

Omkring 1,5 miljoner människor mördades i döds-lägren Belzec, Sobibor och Treblinka under perioden mars 1942 till oktober 1943. Lägren ingick i den s.k. Aktion Reinhardt, vars mål var att tömma Polen på judar och stjäla deras ägodelar. Inget fick gå till spillo, förutom kläder, pengar och personliga tillhörigheter togs även hår och guldplomber tillvara. Detta arbete, liksom undanröjandet av döda kroppar, utfördes av judiska fångar.

Lägren var små, c:a 600 meter på längden och c:a 400 meter breda. Den tyska personalen var inte stor. I varje läger fanns omkring 30 SS-män och ett hundratal lejda ukrainare och balter. De olika lägren var uppbyggda enligt likartade principer, och var enligt en f.d. SS-man »primitiva men väl fungerande löpande dödsband«. Här fanns inga läkare som sorterade människor som i Auschwitz eller Majdanek. Människorna anlände med tåg, oftast i godsvagnar. Man sa till dem att de skulle arbeta men att de först måste »desinficeras« och därför måste klä av sig och lämna alla sina tillhörigheter, män för sig och kvinnor för sig. Därefter drevs de in i gaskamrarna.

Motorer startades och avgaserna fördes via rör in i de tätt packade rummen. Hela processen var över på en timme eller två. På en dag kunde man döda 15 000 människor i Treblinka, »men då höll vi på halva natten« förklarade samme SS-man. I början begravdes kropparna i enorma massgravar, men under hösten 1942 började man bränna dem. Treblinka överlevdes av högst ett hundratal judar, Sobibor av några tital och Belzec av endast två.

En skylt i Treblinka:

Warszawajudar!

Ni inträder nu i transitlägret varifrån ni kommer att transporteras till ett arbetsläger. För att förebygga epidemier måste både kläder och bagage lämnas in för desinfektion. Guld, kontanter, utländsk valuta och smycken ska överlämnas till kassakontoret mot kvitto. Dessa kommer senare att återfås mot uppvisande av kvittot. Alla anländande måste rengöra sig genom badning innan resans fortsättning.

Dödslägren och det uppskattade totala antalet offer

Chelmno	minst	
dec. 41 – juli 44	152 000	
Belzec	minst	
mars 42 – dec. 42	435 000	
Sobibor	ungefär	
april 42 – okt. 43	200 000	
Treblinka	ungefär	
juli 42 – aug. 43	850 000	
Majdanek	ungefär	
okt. 41 – juli 44	78 000	
Auschwitz-Birkenau	över	
jan. 42 – jan. 45	1 100 000	

Specialtågens väg

Det europeiska järnvägsnätet hade en helt avgörande betydelse för genomförandet av Förintelsen. Flera miljoner människor transporterades med s.k. specialtåg i person- eller godsvagnar genom hela Europa till getton, exekutionsplatser, uppsamlingsläger och dödsläger. Förintelsen var så viktig för Nazityskland att de militära behoven blev lidande p.g.a. dessa transporter. SS chartrade tågen och tvingade ofta judarna att betala enkel biljett till lägren. Förintelsen skulle bära sina egna kostnader.

Kartan visar tåglinjerna som användes för deportationerna inom Polen till Treblinka. Nedan ett utsnitt ur en tidtabell för ett av dessa specialtåg. Det lämnar Szydłowiec den 25 september 1942 med »full last« (800 ton) och anländer till Treblinka nästa dag kl 11.24. Det »tomma tåget« (600 ton) återvänder till Koziencice dit det anländer efter midnatt. Fulla laster till Treblinka, tomma laster tillbaka. Dag efter dag, månad efter månad, från juli 1942 till augusti 1943.

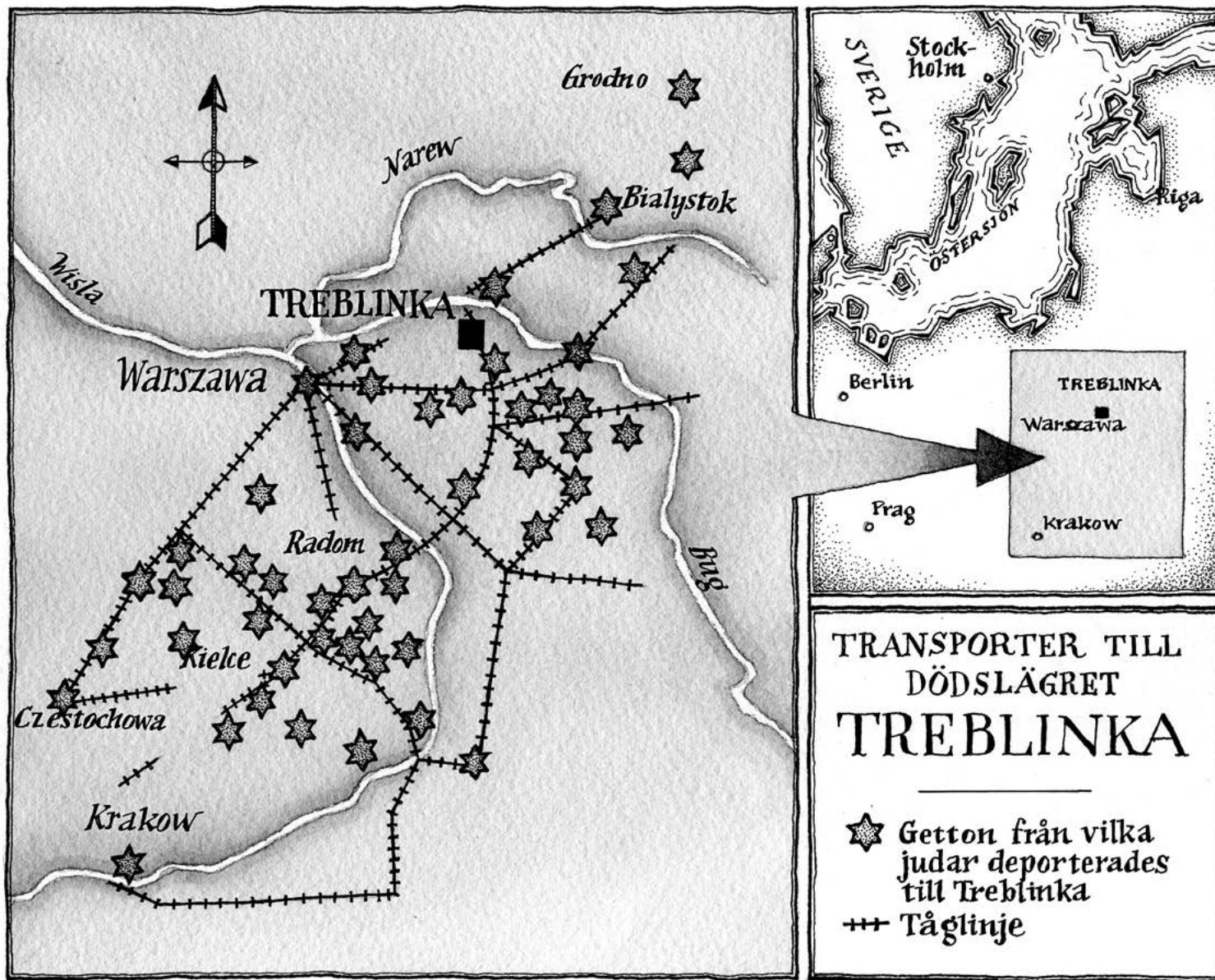
3.) Fr. 9232 (30.9) von Szydłowiec na

Szydłowiec	(3.08)/21.30
Radom	22.49/ 0.13
Deblin Gbf	2.00/ 3.10
Jankow	5.17/ 6.08
Siedlce	6.58/ 8.34
Treblinka	11.24/(15.59)

6.) Rückführung des Leerverzuges:

Fr. 9233 (30.11) von Treblinka n

Treblinka:	(11.24)/15.59
Siedlce	17.56/18.42
Jankow	19.36/20.37
Deblin Gbf	22.34/23.36
Sakowice	0.00/ 0.05

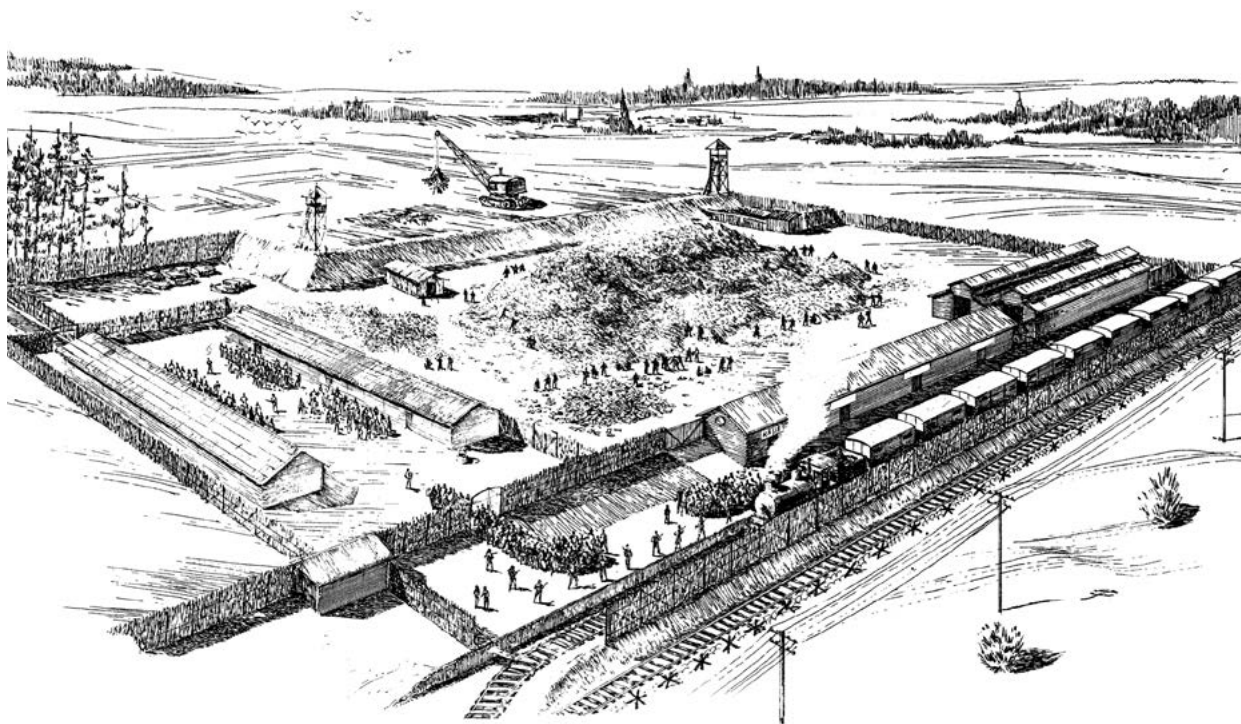

Franz Stangl

I diskussioner om Förintelsen brukar det hävdas att den var en följd av att »skrivbordsmördare« höll i gång ett »dödens maskineri«. Man får dock aldrig förlora ur sikte att, som historikern Christopher Browning skrivit: »Förintelsen ägde i sista hand rum därför att, på den mest grundläggande nivån, människor dödade andra människor i ett stort antal över en lång tidsperiod.«

Till och med kommandanterna i dödslägren var människor som vi. Franz Stangl var först kommandant i Sobibor, och därefter i Treblinka. På 1960-talet arresterades han i Brasilien och skickades tillbaka till Västtyskland där han ställdes inför rätta och dömdes för mord på hundratusentals människor. Men samtidigt som Stangl administrerade en gigantisk mordprocess var han också far och äkta man. Följande citat handlar om ett val som inte gjordes, därför att frågan aldrig ställdes under kriget. En journalist intervjuade Stangls fru, och ställde frågan: »Vad tror ni skulle ha hänt om ni hade ställt er man inför ett val, om ni hade sagt ›Så här är det: jag vet att det är riskabelt, men om du inte ger upp den där hemska verksamheten, så kommer jag och barnen att lämna dig.« Theresa Stangl svarade: »Jag tror att om jag någonsin hade konfronterat [honom] med alternativen Treblinka eller mig, så skulle han... ja, då skulle han i slutändan ha valt mig.«

Hennes man valde emellertid frivilligt att bistå i mordet på över en halv miljon människor.

Dödsfabriken Treblinka

Ankomsten till Treblinka. Gaskammarbyggnaden ligger utanför bildens vänstra del, men den s.k. himmelfärdsvägen till gaskammarna börjar vid borten ändan av den långa baracken till vänster.

På den stora öppna platsen arbetar sorteringskommandot med att sortera berget av medhavda persedlar och andra saker som människor haft med sig. I bakgrunden syns en grävskopa vid massgravarna. Nära en miljon människor fördes till Treblinka men högst ett hundratal överlevde kriget.

Teckningen är ritad av Samuel Willenberg, som var fånge i Treblinka, och publicerades i boken »Revolt in Treblinka«. Han tvingades bl.a. att klippa kvinnornas hår innan de drevs in i gaskammaren. Han sorterade också de mördades tillhörigheter som sedan skickades tillbaka till Tyskland. Willenberg deltog i upproret i Treblinka den 2 augusti 1943. Han tog sig tillbaka till Warszawa där han anslöt sig till den polska motståndsrörelsen och deltog i dess uppror i augusti 1944.

»För första gången varit närvarande ute kl. 3 på morgonen vid en ›Sonderaktion‹ [specialaktion]. Jämfört med detta kan jag tycka att Dantes ›Inferno‹ är rena komedin. Det är inte utan anledning som Auschwitz kallas ett förintelsläger!

(...)

Delta git i en »Sonderaktion« med fångar från kvinnolägre. (...) Oerhört fasansfullt. Jag instämmer med Thilo som påpekade att vi befann oss i anus mundi [världens anus].«

UR JOHANN P. KREMERS DAGBOK, SS-LÄKARE I FÖRINTELSE-LÄGRE AUSCHWITZ-BIRKENAU, 2 OCH 5 SEPTEMBER 1942

 30. Fakta om Förintelsen (Auschwitz)

 UR 31. Hédi Fried: Skärvor av ett liv

30

Auschwitz-Birkenau

Från och med 1940 var Auschwitz ett koncentrationsläger för polska politiska fångar. Lägre låg vid en större järnvägsknut och hade snart vuxit till ett gigantiskt komplex bestående av ett 40-tal olika läger. De mest kända lägren är Auschwitz I (Stamm-lager), Auschwitz II (Birkenau) och Auschwitz III (Monowitz). Ett stort antal läkare var verksamma i lägren, och flera av dem ägnade sig åt olika pseudo-medicinska experiment.

Fångarna led svårt av undernäring, sjukdomar, slavarbete och den psykiska och fysiska terrorn. Massgasningar i Auschwitz började i slutet av 1941. Under våren 1942 förlades sådana aktioner till Birkenau, då två provisoriska gaskammare inrättades i ombyggda boningshus. Krematorierna i Birkenau färdigställdes under våren 1943. Transporterna av ungerska judar till Birkenau under våren och sommaren 1944 blev kulmen i mördandet. Då kunde tre till fyra tågtransporter anlända varje dag med mellan 3 000 och 3 500 människor. Ungefär en tiondel av dem togs ut till arbete, de övriga gasades. Inte ens Birkenaus förstärkta krematorier klarade sådana påfrestningar. Kropparna brändes därför också i gropar. De sista gasningarna ägde rum i november 1944. Innan den sovjetiska Röda Armén intog Auschwitz-Birkenau den 27 januari 1945 hade SS först monterat ned och därefter sprängt vad som fanns kvar av gaskamrarna. Förutom ungefär en miljon judar från hela Europa mördades 75 000 polacker, 21 000 romer, 15 000 sovjetiska krigsfångar och 15 000 fångar av andra nationaliteter i Auschwitz. Lägre krävde minst 1,1 miljon offer.

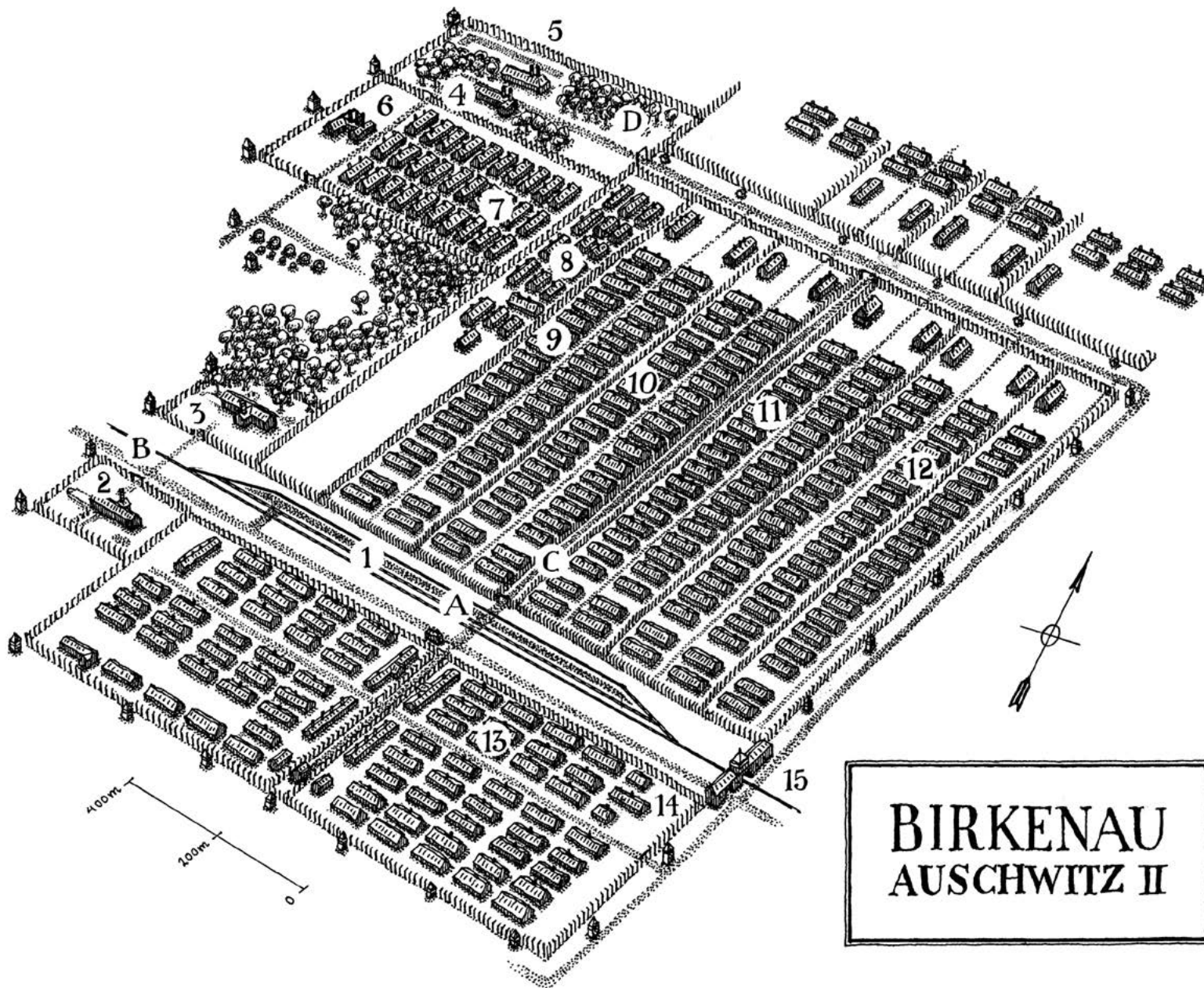
31

Bilder från Birkenau i boken

- A. Rampens norra del (s. 78)
- B. Kvinnor och barn utanför kre
- C. Kvinnor och barn på väg till I
- D. Omlagsbilden

Viktiga platser och byggnade

- 1. Selektionsrampen
- 2. Krematorium 2 med underjo
- 3. Krematorium 3 med underjo
- 4. Krematorium 4 med gaskam
- 5. Krematorium 5 med gaskam
- 6. »Saunan« – registrering av få
- 7. »Kanada« – sortering av effe
- 8. Sjukstugor
- 9. Zigenska familjelägr
- 10. Manslägr
- 11. De ungerska judinnornas lägr
- 12. »Familjeläger« för judar från Theresienstadt
- 13. Kvinnolägr
- 14. Barack för medicinska experiment
- 15. »Dödens port« – inkörsporren för tågen

Aussortierung

En av flera bilder av »sorteringen« på rampen i Birkenau. Många överlevande vittnar om hur denna stund var slutet för deras familjer. Lägerläkaren Heinz Thilo (närmast i bild) och andra SS-officerare väljer sekundsnabbt ut vilka som ska in i lägret för att arbeta och vilka som ska gasas. I bildens översta del skimras en kolonn av »ej längre användbara« människor, mestadels barn, kvinnor och gamla, på väg till gaskammaren i krematorium 2.

UR 32. Emerich Roth: Vägen ut

De 200 bilderna från Birkenau

Det var inte tillåtet att fotografera den »slutliga lösningen av judefrågan«. Men många bröt mot förbudet, framför allt under massskjutningsaktionerna. Enskilda soldater tog bilder som de skickade hem eller visade för vänner och bekanta under permissioner. Från dödslägren finns mycket få bilder bevarade.

Ett helt unikt dokument är därför albumet »Umsiedlung der Juden aus Ungarn« (Omflyttningen av judarna från Ungern), som hittades i ett koncentrationsläger vid krigsslutet. Bilderna är sannolikt från slutet av maj eller början av juni 1944, då transporterna av ungerska judar till Auschwitz-Birkenau gick för högvarv. Varför och av vem de togs är inte känt. Fotografierna har ordnats i tidsföljd och placerats under kalligrafiskt skrivna rubriker. Den första rubriken är »Ett transporttåg anländer«. Därefter följer, i tur och ordning, »Sortering«, »Ännu användbara män«, »Ännu användbara kvinnor«, »Ej längre användbara män«, »Ej längre användbara kvinnor och barn«, »Remittering till arbetslägret« och slutligen »Effekter«. Efter den sista rubriken följer bilder på stora mängder bagage och staplade skor m.m., och slutligen två bilder på ett krematorium från ett mindre koncentrationsläger. De unga och starka kvinnorna och männen var »ännu användbara« och togs ut till arbete. De gamla, funktionsnedsatta och kvinnorna med barn var »ej längre användbara« och fördes direkt till gaskammarna. På omslaget, denna och följande sidor ser vi bilder placerade under rubriken »Sortering« och från rubriken »Ej längre användbara kvinnor och barn«.

Nicht mehr einsatzfähige Frauen u. Kinder.

De »ej längre användbara« står utanför grinden till Krematorium 2. De har kanske någon timma kvar att leva. Innan dagen är slut kommer dessa kvinnor och barn att ha kvävts till döds och förvandlats till aska i en planerad, industriell process. Från platsen där de står kommer de att gå förbi en liten trädgård och nedför några trappsteg in i ett omklädningsrum. Efter avklädningen

går de in i den angränsande gaskammaren som rymmer upp till 2 000 människor. Den massiva dörren stängs, ljuset släcks och Zyklon B-kristallerna med cyanväte släpps ned. Efter ventileringen av gasen tar de judiska Sonderkommandofångarna ut kropparna för att bränna dem i krematorieugnarna. Hela denna process tog ofta inte mer än några timmar.

*»Fem och fem går de ankomstgatan fram.
Det är avgångsgatan men de vet inte.
Man går den bara en gång.
De går i god ordning – så att de inte ska
kunna förebrås någonting.
De kommer fram till en stor byggnad
och de suckar. Äntligen framme.
Och när man skriker åt kvinnorna att
de ska klä av sig klär de av barnen först
och ser noga till att de inte vaknar upp
helt och hållet. Efter att ha rest i dagar
och nätter är de oroliga och gnälliga
och de börjar klä av sig inför barnen
näja
och när de får varsin handduk undrar
de om duschen är varm eftersom barnen
kan frysa
och när männen träder in i duschrum-
met genom en annan dörr nakna de också
gömmar de barnen mot sina kroppar.
Och kanske är det då alla förstår.«*

CHARLOTTE DELBO

De 600 pojkarna

Sonderkommandomedlemmen Salmen Lewental beskriver en händelse som han bevittnade i lägret Auschwitz-Birkenau den 20 oktober 1944. Manuskriptet med hans berättelse återfanns 1961, nedgrävt nära ett av krematorierna i lägret.

»Mitt på ljusa dagen fördes 600 judiska pojkar mellan 12 och 18 år hit. De var klädda i långa, mycket tunna fångkläder; på fötterna hade de trasiga skor eller trätofflor. (...) När de befann sig på platsen, befallde den som förde kommandot att de skulle ta av sig där. Pojkarna lade märke till röken, som kom ur skorstenen

Kvinnor och barn som har påbörjat den 1,5 km långa vandringen till krematorium 4 eller 5 i Auschwitz-Birkenau. I bakgrunden ses några godsvagnar vid rampen.

och förstod genast att de skulle drivas in i döden. De började i vild förtvivlan att springa omkring på platsen och slita sig i håret utan att veta hur de skulle kunna rädda sig. Många av dem brast ut i hemsk gråt, det hördes tröstlösa klagorop lång väg. (...)

Pojkarna klädde av sig med instinktiv fruktan för döden, nakna och barfota packade de ihop sig för att undkomma slagen och stod absolut stilla. En modig pojke gick fram till den som förde kommandot – denne stod bredvid oss – och bad att han skulle låta honom leva och lovade samtidigt att utföra de allra tyngsta arbetena. Han fick några slag mot huvudet av den tjocka påken.

Många pojkar sprang iväg till judarna i »Sonderkommando«, kastade sig om halsen på dem och bönföll att de skulle rädda dem. Andra sprang nakna åt olika håll på den stora platsen (för att undkomma döden). Den som förde befälet ropade till sig en SS-vakt med batong för att få hjälp.

Ljudet från de unga, klara pojkrösterna steg för varje minut tills det gick över i bitter gråt. Den här fruktansvärda jämmern hördes vida omkring. Vi stod fullständigt stela och förlamade av gråten och jämmern. SS-männen stod där belåtet leende utan minsta tecken på medlidande, och såg ut som stolta segrare, och drev på dem med hemska slag in i bunkern. (...)

Några pojkar sprang fortfarande omkring på platsen och försökte rädda sig. SS-männen sprang efter, vilt slående, tills de behärskade situationen och till slut hade fått in dem i bunkern. Deras glädje var obeskriverlig. Hade de själva inga barn?»

Att arbeta i helvetet

Det s.k. Sonderkommandot («specialkommandot») var fångar som tyskarna tvingade att utföra de vidrigaste arbetena i lägren. De som tillhörde Sonderkommandot hölls strängt åtskilda från andra fångar och yttervärlden, eftersom de bar på en fasansfull hemlighet. Deras »arbete« var att tömma gaskamrarna, dra ut guldplomber, klippa håret och sedan bränna kropparna i krematorier eller i gropar. Dag efter dag. Sonderkommandomedlemmar levde oftast bara en kort tid, och byttes regelbundet ut mot nya »levande döda«. En av dem förklarade: »Naturligtvis kunde jag ha tagit livet av mig eller sett till att jag blivit dödad, men jag ville överleva för att hämnas och vittna om det. Tro inte att vi är monster: vi är precis som ni, bara mycket olyckligare.«

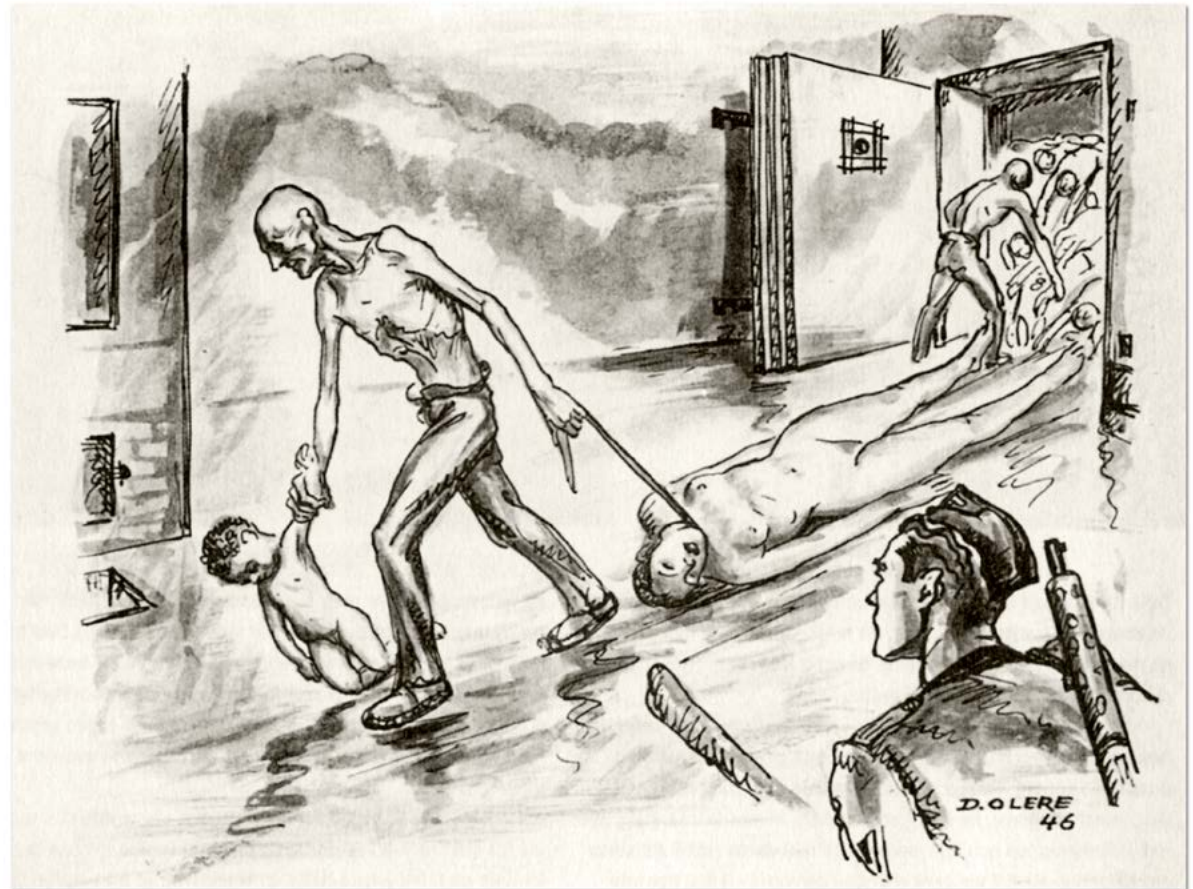
En överlevande var den italienske författaren Primo Levi. Enligt honom var »att tänka ut och organisera Sonderkommandot nationalsocialisternas mest infernaliska brott. (...) Denna institution innebär ett försök att flytta över skuldbördan till andra – närmare bestämt till offren – så att dessa fräntogs den tröst som det ligger i att vara oskyldig.«

Levi säger att Sonderkommandot faktiskt hade en mening: »Vi, herrefolket, är era förgörare, men ni är inte bättre än vi. Om vi önskar, och det gör vi, kan vi förgöra inte bara era kroppar utan även era själar, precis som vi har förstört våra egna själar.« Att göra nazismen till sin ledstjärna leder, enligt Levi, till en oundviklig inre korruption.

Öppnandet av gaskammaren. En av flera teckningar av den franske Sonderkommandomedlemmen David Olère, som lyckades överleva. Olère gjorde denna teckning året efter krigsslutet.

»Och hela dagen och hela natten alla dagar och alla nätter ryker skorstenarna av bränslet från Europas alla länder.«

CHARLOTTE DELBO

SS på fritiden

När massförintelsen hade börjat 1941 förklarade SS-chefen Heinrich Himmler att det var viktigt att ordna angenäma sociala aktiviteter för manskapet som utförde dåden. Goda måltider och gemensam samvaro med sång och musik skulle avlasta manna- na, stärka kamratskapet och föra dem till den »tyska andens och inre livets sköna rike«. Liknande rekomen- dationer gällde för personalen i dödslägren. De ungefär 3 000 vakterna, läkarna, kommandanterna, ingenjörerna och andra funktionärer som arbetade i Auschwitz våren och sommaren 1944 visste vad det var för plats och vad dess syfte var. De flesta av dem var där frivilligt, och liksom alla människor behövde de ibland också några dagar ledigt från jobbet. De privilegierade bland personalen hade möjlighet att tillbringa fritiden i en vacker bergstrakt 30 km söder om Auschwitz. I sportstugan Solahütte fick de som tjänstgjorde i dödens maskineri möjlighet till avkopp- ling, skratt och umgänge bland arbetskamraterna. Bilderna här intill togs sommaren 1944. De är från samma period som bilderna på bokens omslag och sidorna 78-80. Varje dag gasades och brändes tusen- tals människor i lägret. När personalen återvände från Solahütte hade de nya krafter till sina vanliga sysslor, som för nyanlända fångar oftast betydde omedelbar död och för tiotusentals andra en daglig mardröm.

Övre bilden: SS-officerare och deras kvinnliga biträden på en träbro i Solahütte. I mitten syns fänriken Karl Höcker, kommandanten Richard Baers adjutant. Undre bilden: SS-officerare, kvinnor och ett litet barn på stugaltanen.

»De flesta av er vet vad det vill säga att se hundra lik ligga bredvid varandra, om femhundra ligger där eller om tusen ligger där. Att ha stått ut med detta, och – bortsett från undantag på grund av mänskliga svagheter – ha förblivit anständiga, det har gjort oss hårda. Det är ett ärorikt blad i vår historia som aldrig skrivits och som aldrig kommer att skrivas. (...) Sammantaget kan vi dock säga att vi har fullgjort detta ytterst svåra uppdrag [utrotningen av det judiska folket] av kärlek till vårt folk. Och vi har inte tagit någon skada av det i vårt inre, i vår själ, i vår karaktär.«

SS-CHEFEN HEINRICH HIMMLER I ETT TAL
TILL SINA HÖGSTA OFFICERARE, 4 OKTOBER 1943

Övre bilden: en sångsamling med ledande SS-officerare i Auschwitz. Bland andra syns längst fram från vänster Karl Höcker, krematoriechefen Otto Moll, kommandanten Rudolf Höss, kommandanten Richard Baer, kommandanten Josef Kramer (skymd bakom Hössler), fängschefen och Baers adjutant Franz Hössler och lägerläkaren Josef Mengele. Undre bilden: några SS-officerare och -läkare kopplar av i lägret. Längst till vänster syns läkaren Fritz Klein. Klein betraktade »juden« som en »sjuk blindtarm i mänsklighetens kropp«, och ansåg att han inte bröt mot läkaretiken genom att delta i Förintelsen.

»Vi slutade arbeta och de tyska soldaterna och civila sprang till skyddsrummen. Det gjorde inte de flesta av oss. Förmodligen uttryckte vi på det viset vår känsla av överlägsenhet och ett slags hämnd. Vi hade inget att förlora, vi såg bara fram emot att få se den stora fabrik, som vi höll på att bygga åt I.G. Farben Industrie förstöras. Så var det naturligtvis.

Denna känsla av glädje försvann inte sedan amerikanerna verkligen börjat bomba och även vi drabbats av förluster – sårade och dödade. Så vackert det var att se den ena flygdivisionen efter den andra dyka upp på himlen, fälla bomber, förstöra byggnader, och döda även dem som tillhörde detta Herrenvolk.

Bombardemangen höjde vår moral och, paradoxalt nog, väckte förmodligen ett hopp om att vi skulle kunna överleva och fly från detta helvete. I vår vilda fantasi såg vi också ett samband mellan de allierade och den mycket lilla underjordiska rörelse i lägret som jag hade kontakt med.

Vi tänkte oss en samordnad förgörelse och flykt;

Förgörelse ovanifrån av bombplanen, och dödande av oss, medan vi flydde, även om vi skulle tvingas bli mänskliga bomber. Tyvärr hände aldrig detta.«

SHALOM LINDENBAUM, ÖVERLEVANDE FRÅN AUSCHWITZ-MONOWITZ

33. Fakta om Förintelsen (Deportationen från Ungern)

Bombningen av Auschwitz

33 De massiva deportationerna från Ungern genom Slovakien till Auschwitz-Birkenau från maj till juli 1944 skedde inför världens ögon. Många organisationer och enskilda människor vädjade till de amerikanska och brittiska regeringarna att de skulle göra något för att stoppa trafiken. Särskilt bad man att det vid det här laget ökända dödslägret Birkenau skulle bombas eller att järnvägslinjerna förstöras.

Kriget var inne på sitt sista år och de allierade luftstyrkorna kontrollerade det europeiska luftrummet. Amerikanska bombplan från Italien flög nästan dagligen över området och passerade över eller i närheten av lägerkomplexet. Under överflygningarna togs ibland fotografier av Birkenau från hög höjd. Dessa bilder analyserades dock först i slutet av 1970-talet. På flera av bilderna kan man följa olika faser av massmördandet.

Men av en rad skäl vägrade de allierade att tillmötesgå de desperata vädjandena. En del förklaringar som gavs under kriget från officiellt håll gör ett cyniskt intryck. Den brittiske statssekreteraren Richard Law svarade den judiske ledaren Chaim Weizmann först i september 1944: »Flygstaben övervägde frågan mycket omsorgsfullt, men jag måste tyvärr meddela Er att vi med tanke på de mycket stora tekniska svårigheterna som ingår inte har något annat val än att avstå från att under nuvarande omständigheter följa Ert förslag.« Några historiker har hävdat att likgiltighet spelade en roll. Kontroversen har fortsatt fram till i dag. Men faktum kvarstår: ett försök att göra någonting för judarna på väg till gaskamrarna gjordes aldrig.

34

Förintelse genom arbete

Förintelse genom arbete var en annan metod som användes av tyskarna för att döda fångar. Man tvingade dem att utföra mer eller mindre meningslöst arbete under hårda villkor. Detta tillsammans med svår matbrist, usla hygieniska förhållanden, vakternas brutalitet och godtyckliga bestraffningar för minsta »förseelse« medförde mycket stora förluster bland fångarna i de tusentals arbets- och koncentrationslägren.

Fånge Joseph Schupack i dödsläggret Majdanek skildrar det förnedrande »arbetet« i lägret.

»Sen gick vi till »arbetet«. I våra träskor jagades vi till ett hörn av fältet medan de slog oss med käppar. Där tvingades vi fylla ibland våra mössor, ibland våra jackor med stenar, våt sand och gyttja och medan det haglade slag över oss, bar vi det med båda händerna till motsatt hörn av fältet, tömde lasset, tog ett nytt, och bar tillbaka det till det motsatta hörnet o.s.v. Vi fick löpa gatlopp mellan skrikande SS-män och privilegierade fångar, beväpnade med käppar och piskor, vilka överöste oss med en skur av slag och piskrapp. Det var ett helvete.«

34. Fakta om Förintelsen
(Tvångsarbete)

Förintelsen på andra håll i Europa

Även om den grundläggande processen var densamma, d.v.s. identifikation, hopsamling, deportation och mord, skedde Förintelsen på olika sätt i varje land där den genomfördes.

Ungern var allierat med Nazityskland under kriget. Trots detta förblev nästan en miljon judar, inklusive flyktingar från andra länder, i fysisk säkerhet. Även om Ungern instiftade antijudiska lagar motstod dess ledare tyska påtryckningar att deportera judarna till dödslägren. Allt ändrades när den tyska armén ockuperade Ungern i mars 1944. I mitten av maj började transporterna av judar till Auschwitz. Under 42 dagar deporterades cirka 437 000 ungerska judar. Upp till 12 000 människor gasades dagligen.

I början av juli beordrade den ungerske regeringschefen Miklos Horthy att deportationerna skulle inställas. Eftersom aktionerna mot judarna var beroende av ungersk hjälp räddade detta beslut 200 000 judar i Budapest. De fick också hjälp av diplomater från de neutrala staterna Sverige, Schweiz och Vatikanstaten. Men i slutet av året miste upp till 30 000 judar i Budapest livet, antingen i »dödsmarscher« till den österrikiska gränsen eller genom mord utförda av de ungerska nazisterna, pilkorsarna.

Det fascistiska Italien, också allierat med Tyskland, hade infört antijudiska »raslagar« liknande de nazistiska men vägrade att deportera judarna. En hög minister sade till ledaren Benito Mussolini: »Vi känner till vilket öde som väntar judarna som deporteras av tyskarna. De gasas. Alla – kvinnor, gamla män, och barn. Vi vill inte ha något med sådana illdåd att göra.« Han krävde av Mussolini att inte tillåta deportering.

Men sedan dennes regering fallit i juli 1943 samlade tyska trupper och italienska antisemiter ihop över 8 000 av Italiens 35 000 judar och deporterade dem till dödslägren Auschwitz-Birkenau.

Jugoslavien splittrades i olika delar efter den tyska ockupationen i april 1941. Ungefär 80 000 judar fanns då i Jugoslavien. De 16 000 serbiska judarna bodde huvudsakligen i Belgrad. De plundrades av tyskarna och tvingades till slavarbete. Massarresteringar ägde rum i augusti 1941 och merparten av de serbiska judarna sköts. Från våren 1942 användes även en gasvagn i Semlinlägren intill Belgrad. Sommaren 1942 fanns endast några hundra kvar i livet.

Kroatiens fascistiska regering, Ustasja, allierade sig med Tyskland. Judar måste bära en gul davidsstjärna och deras egendom konfiskerades. Regimen dödade systematiskt serber, judar och romer. I Jasenovac-lägren mördades tiotusentals serber och romer, och 20 000 av de 30 000 judarna i landet. Redan i slutet av oktober 1941 var de flesta kroatiska judar döda. Senare deporterades över 7 000 judar till Auschwitz. Totalt mördades över 60 000 jugoslaviska judar.

Grekland ockuperades av Tyskland och Italien. I den italienska zonen var judarna säkra fram till 1944. I den tyska zonen drabbade förintelseprocessen särskilt de 50 000 judarna i Saloniki. Från mars till augusti 1943 deporterades omkring 44 000 av dem till Auschwitz-Birkenau. Efter kriget återvände endast 1 000 judar till Saloniki. På de grekiska öarna utplånades judiskt liv nästan helt.

Bulgariens ledare motstod de tyska kraven att deportera de över 50 000 judiska medborgarna, som därför överlevde kriget. Bulgarien tillät dock tyskarna

att deportera judar, som inte var medborgare, från Trakien och Makedonien. Totalt deporterades över 11 000 judar till Treblinka från Bulgarienkontrollerat område.

När kriget började bodde över 750 000 judar i Rumänien. I regionerna Bessarabien och Bukovina sköts eller svältes omkring 160 000 av dem till döds av rumänska trupper hjälpta av tyskarna, medan över 150 000 transporterades till Transnistrien där de flesta mördades tillsammans med de judar som bodde där. I centrala Rumänien överlevde 300 000 judar kriget. Den rumänska regimen under marskalk Ion Antonescu gick, trots sin antijudiska politik, av politiska skäl inte med på att deportera judarna till dödslägren.

Finland, efter juni 1941 allierat med Tyskland, överlämnade några tiotal judiska flyktingar och krigsfångar, men ingrep inte mot den lilla judiska minoriteten i Finland.

Motstånd och undsättning

En av myterna om Förintelsen är att sex miljoner judar gick »som får till slakten« utan att göra motstånd. I verkligheten finns tusentals exempel på motsatsen, från motstånd och uppror i många getton till judiska partisaners angrepp på tyska förband i Väst- och Östeuropa. I koncentrations- och dödsläger organiserades motstånd av såväl judiska som icke-judiska fångar. Tyskarna slog ned varje försök till motvärn med ett våld som saknade alla hämningar.

De ofta unga människor som valde att göra motstånd visste att det medförde mycket stora faror. De riskerade inte bara sina egna liv, utan de satte också sina föräldrars och syskons och kanske också flera hundra andras liv på spel. Fångar i arbetslag visste att en flykt drabbade olycksbröderna, och även fångar i dödsläger tvekade fast de visste att de kunde dödas närsomhelst. Det var viljan att leva, eller att åtminstone dö med värdighet, som avgjorde mångas beslut.

Den judiska kamporganisationen i Warszawas getto manade i ett upprop i januari 1943:

»Friheten vinner man inte genom att vandra undergivet mot sin död, likt ett får till slakt. Friheten vinner man i något mycket större: i kampen! Den som försvarar sig har möjlighet att rädda sig! Den som från början fränsäger sig rätten till självförsvar – han har redan förlorat! Låt folket vakna till insikt om att det ska kämpa! Vi var också ämnade att leva! Vi har också rätt till liv! (...) Låt folket vakna och kämpa för sitt liv!«

Det beräknas att motståndsgrupper fanns i omkring 100 getton i Östeuropa. Men den vanligaste formen av motstånd var partisangrupper i skogarna i Östeuropa. Upp till 20 000 judar stred i sådana grupper, en del av dem bildade familjeläger i de vidsträckta skogarna. I Västeuropa var judiska partisaner verksamma i Frankrike och Belgien. Många partisangrupper gömde judar.

35 ▶ Ett litet antal judiska barn lyckades finna gömställen i kloster eller hos kristna familjer i Polen, Holland och Frankrike, och uppfostrades ofta i kristendom. Tyskarna införde hårda straff för »brottet« att gömma judar. I Polen belagt med dödsstraff, men ändå fanns det människor som var villiga att ta risken, antingen för pengar eller av principiella skäl.

En annan form av motstånd var försöken att smuggla judar ut ur nazikontrollerade områden. Det var inte lätt eftersom flera länder länge stängde sina gränser och ofta skickade tillbaka judar som lyckats ta sig in, som t.ex. Schweiz. En del judar lyckades på stora omvägar ta sig till Palestina, andra hamnade så långt bort som i Shanghai. Staden kontrollerades av Japan, Tysklands allierade under kriget, som dock inte delade nazisternas ideologiska judehat.

»Vad som helst kunde vara motstånd, för allt var förbjudet. All verksamhet, som tydde på att fången hade kvar något av sin forna personlighet och egenart, var motstånd.«

ANDREA DEVOTO, ITALIENSK PSYKIATER

Uppror i gettot

Trots omänskliga levnadsförhållanden i gettona gjordes uppror och försök till motstånd. På bilden förs några motståndskämpar i Warszawagettot bort. Andra lyckades fly. Simcha Rotem, överlevande, skildrar upproret och flykten från gettot.

»Under stridens första tre dagar var det judarna som hade övertaget. Tyskarna flydde omedelbart mot gettoutgången med dussintals sårade. Från och med då gjorde de allting från utsidan, genom angrepp med flyg och artilleri. Vi kunde inte klara oss mot luftangreppen och i synnerhet inte mot deras taktik att sätta eld på gettot. Gettot var bara eld och flammor (...) Jag tror inte

att något mänskligt språk kan beskriva den fasa vi kände i gettot. På gettots gator, om man fortfarande kan tala om gator, för det fanns inte några gator längre, var vi tvungna att kliva över högar med döda kroppar som låg travade på varandra. Vi hade inte längre någonstans att gå och förutom kampen mot tyskarna, fick vi också slåss mot hungern och törsten, vi hade ingen kontakt med yttervärlden, vi var fullständigt isolerade och avskurna från omvärlden.

Vi var i ett sådant tillstånd att till slut såg vi inte ens vad det var för mening med att fortsätta slåss. Vi tänkte försöka ta oss igenom mot den ariska delen av Warszawa, ut från gettot. (...)

Mycket tidigt på morgonen befann vi oss plötsligt ute på gatan i fullt dagsljus. Tänk er denna soliga 1 maj, när vi stod där på gatan, förbluffade över att befinna oss bland vanliga människor, och vi som kom från en annan planet. (...)

Runt gettot fanns jämt misstänksamma polacker som tog judar till fånga. Som genom ett mirakel lyckades vi komma undan dem. I Warszawas ariska stadsdel gick livet vidare hur naturligt och vanligt som helst, som det alltid hade gjort. Kaféerna fungerade som vanligt, och både restauranger bussar och spårvagnar, och biograferna var öppna. Gettot var en isolerad ö mitt i det normala livet.«

Upproret i Warszawagettot

När mer än 260 000 judar hade deporterats från Warszawa till Treblinka insåg de kvarvarande medlemmarna i den judiska motståndsrörelsen att de inte hade något annat val än att göra väpnat motstånd. Den 18 januari 1943 gick tyska trupper in i gettoto för att deportera den kvarvarande befolkningen. De möttes av direkta attacker och eldgivning, och led sina första förluster. Även om tyskarna lyckades samla ihop ca 6 000 judar för deportation blev de chockade och drog sig tillbaka. Gettoto lämnades i fred i några månader. Under fristen lyckades motståndsrörelsen få tag på ett hundratal revolverar, några gevär och en kulspruta. Dessutom hade de tillgång till handgranater och hemgjorda bomber. 800 kvinnor och män gjorde sig redo för en strid de visste var oundviklig och förberedde bunkrar och andra gömställen. Upproret började när tyskarna gick in i gettoto på den judiska påskaftonen 19 april 1943.

36 ▶ Trots att tyskarna och deras allierade var understödda av stridsvagnar, gjorde intensiteten i motståndet att de ändrade taktik och började använda artilleri och t.o.m. luftangrepp. På upprorets sjätte dag skrev en av upprorsledarna, Mordechai Anielewicz: »En sak är klar. Det som hänt har överträffat våra djärvaste förväntningar. Tyskarna har flytt gettoto två gånger. (...) Våra förluster är minimala.«

Nu började tyskarna sätta eld på hus efter hus, och tvingade fram dem som gömde sig för att sedan skjuta dem. Striderna i gettoto fortsatte i fyra veckor. En av de överlevande motståndsmännen skrev: »Vi slog tillbaka, det gjorde det lättare att dö och vårt öde blev lättare att bära.«

Sog nit kejn mol

Hirsch Glik

Sog nit kejn mol, as du gejsst dem lez-tu Weg, chotsch Him-len
blaj-e-ne far-schtel-in-bloj-e Teg. Ku-nen
wet noch un-ser oiss-ge henk-te Scho, ss'wet a
Pojk-ton un-ser Trot mir se-nen do!

*Säg aldrig att du går den sista vägen
trots att blytungorna himlar skymmer den blå dagen
Den stund vi drömt om kommer nog
våra steg kommer att eka: Vi är här!*

Hirsch Glik (1920–1943) anslöt sig till partisanerna i gettoto i Vilnius 1943. Inspirerad av upproren i gettona skrev han sången »Sog nit kejn mol!« som blev känd som de judiska partisanernas sång.

»Då sa han på ryska: »Kamrater, det här är den vackraste dagen i mitt liv därför att jag har, med mina egna ögon, fått se en så stor grupp människor komma ut ur gettot!

... Jag ger er inga löften. Vi kan dödas då vi försöker leva, men vi ska göra allt vi kan för att rädda flera liv. Så här går vi till väga. Vi gallrar inte, vi utplånar inte gamla, barn och kvinnor. Livet är svårt, vi lever i ständig fara, men om vi förgås, om vi dör, dör vi som människor.«

MOSHE BAIRACH, MEDLEM AV BIELSKIS FAMILJELÄGER

Partisanerna i skogen

Den polske juden Tuvia Bielski bestämde sig för att gå under jorden när den tyska ockupationen började. Han samlade en grupp medkämpar omkring sig i skogarna i västra Vitryssland.

Bielski beslöt att gruppen inte bara skulle försvara sig själva utan också aktivt söka upp andra nödlidande judar för att få dem att gå med i vad som kom att kallas Bielskipartisanerna.

Vid befrielsen 1944 levde upp till 1 200 män, kvinnor och barn under partisanernas beskydd. Eftersom de vägledades av uppfattningen att det var bättre att rädda judar än att döda tyskar, överlevde gruppen kriget.

I skogarna i de tyskockuperade områden i östra Polen och västra Sovjetunionen fanns flera liknande familjeläger. I citatet till vänster berättar Moshe Bairach vad Bielski sa när de mötte honom i skogen.

Uppror i dödslägren

Av alla motståndsförsök som gjordes under Förintelsen, var revolterna i dödslägren de modigaste och de mest utsiktslösa. De judiska fångarna visste att tyskarna inte skulle låta dem leva. De kunde dödas närsomhelst. Varje lyckat flyktförsök ledde till intensiva jakter. Ändå ägde tre uppror rum. I Treblinka i augusti 1943, i Sobibor i oktober samma år, och i Auschwitz-Birkenau i oktober 1944.

I Treblinka började upproret den 2 augusti på eftermiddagen. Några fångar lyckades få tag på vapen medan andra anföll vakterna med yxor, spadar och sina bara händer. Några av lägerbyggnaderna sattes i brand. I det allmänna kaoset kunde många av de 700 fångarna fly. De flesta greps snart och dödades, färre än 100 överlevde revolten och kriget. Gaskamrarna fortsatte att vara i bruk i två veckor efter upproret.

Sobiborrevolten var den mest välorganiserade. Många SS-män och ukrainska hjälptrupper dödades under revolten. Av de 550 fångar som fanns i lägret vid dagen för upproret lyckades 320 fly. 170 greps snart och sköts och bara 48 överlevde ända till krigets slut. Efter revolten avvecklades lägret.

Under hösten 1944 avtog massdödandet i Birkenau. De överlevande Sonderkommandomedlemmarna visste att deras dagar var räknade. Den 7 oktober förstördes krematorium 4 med hjälp av sprängmedel som hade smugglats in av några kvinnliga fångar. Såvitt man vet finns det inga överlevande från detta uppror. Strax efter upproret bestämde SS-ledaren, Himmler, att de återstående gaskamrarna skulle nedmonteras och förstöras.

»Exakt klockan fyra på eftermiddagen sänds bud till grupperna att de omedelbart ska bege sig till garaget för att få vapen. Rodak från Plock ansvarar för utdelningen. Alla som kommer förbi för att få ett vapen måste lämna lösenordet: ›Död!‹ På det kommer snabbt svaret: ›Liv!‹ ›Död–liv‹, ›död–liv‹ – orden upprepas ivrigt i snabb följd och händer sträcks ut efter de efterlängtrade gevären, pistolerna och handgranaterna. Samtidigt överfalls de viktigaste SS-mördarna i lägret. Befälhavare Zelomir angriper två SS-vakter med yxa och tar sig till oss. Han tar över befälet. Intill garaget står en tysk pansarbil. Rodak har i god tid ordnat så att den inte startar. Nu tar han skydd bakom den när han skjuter på tyskarna. Hans skott dödar Sturmführer Kurt Meidlar och åtskilliga andra av Hitlers fähundar. Sodovitz grupp lyckas inta vapenförrådet. Vapnen fördelas bland kamraterna. Vi har två hundra med vapen. De andra angriper tyskarna med yxor, spadar och hackor. (...) Merparten av de våra stupar, men tyskarna stupar också. Ett fåtal av oss överlever.«

STANISLAW KON, DELTAGARE I UPPRORET OCH ÖVERLEVANDE
FRÅN DÖDSLÄGRET TREBLINKA

Tyskt civilt motstånd

Nazityskland var en totalitär stat som inte tolererade kritiska meningsyttringar. Under kriget avrättades flera tiotusen »fanflyktingar« (desertörer) och personer som påstods »undergräva motståndskraften«. Men människor kunde ändå följa sin egen väg eller t.o.m. göra motstånd. Det fanns inget tvång att stödja regimens förbrytelser: Poliser som vägrade delta i masskjutningar förflyttades bara; läkare och vårdare kunde skydda funktionsnedsatta och var inte tvungna att mörda; arméenheter kunde dra sig undan kriminella order. Men få tog det steget även om det inte var farligt. Gestapo ingrep mot aktivt motstånd, men var beroende av tiotusentals angivelser från vanliga tyskar mot grannar och arbetskamrater.

Den nazistiska ledningen var mycket känslig för kritiska stämningar i befolkningen. De första öppna protesterna mot »eutanasin« från kyrkoledare som biskopen von Galen bidrog till att mordandet av funktionsnedsatta avbröts, åtminstone officiellt. Några sådana stämningar uppstod aldrig mot »judepolitiken«.

Hur mycket tyskarna kände till om mordandet av judar går inte att avgöra, men en ungefärlig känedom var otvivelaktigt utbredd. Grannar såg när judar arresterades och fördes bort. Deportationer ägde rum offentligt, liksom auktioner av judarnas egendom. Många kände till masskjutningsaktionerna i Östeuropa eftersom de skedde inför ögonen på vanliga soldater, som ibland också deltog i dem. En historiker har skrivit: »Det tycks som om folket i det Tredje riket visste så mycket (t.ex. om dödandet av landets

tyska medborgare) eller så lite (t.ex. om dödandet av landets judiska medborgare) som de hade lust att veta. Vad de inte visste, ville de inte heller veta, av uppenbara skäl. Men att inte vilja veta, betyder alltid att veta tillräckligt för att veta att man inte vill veta.«

Kyrkorna förblev tysta. Kyrkoledare som opponerade sig lämnades i fred men många präster sattes i koncentrationsläger och en del av dem fick sätta livet till. Den religiösa gruppen Jehovas vittnen med 20 000 anhängare vägrade att bära vapen och svära

Ungdomsgruppen Edelweisspiraterna drog sig undan det obligatoriska Hitlerjugend och vägrade anpassa sig. I november 1944 hängdes flera medlemmar i Köln. (Det är oklart om bilden återger dessa hängningar, eller avrättningar av tvångsarbetare som ägde rum samtidigt.) Här följer en av deras kampsånger:

*»Av Hitlers tvång har vi fått nog
Han slagit oss i bojar*

*Men snart ska frihetens timme slå
och vi ska slita våra bojar (...)*

*På Hitlerjugend tar vi kål
Edelweiss på marsch – oss råar ingen alls på!»*

trohetseden mot Hitler och Nazityskland. Deras vägran att underordna sig är beaktansvärd eftersom det hade räckt att skriva på ett papper för att undgå straff. Knappast någon gjorde det. Tusentals fördes till koncentrationsläger, och uppskattningsvis 25 procent av dessa dödades.

Ungdomsprotester mot regimen förekom till exempel bland Edelweisspiraterna som bildade »vilda klickar«, eller »Swing Kids« (som dansade till förbjuden amerikansk jazzmusik). Nazisterna var osäkra på hur de skulle hantera dessa grupper trots regelrätta konfrontationer mellan Hitlerjugend-medlemmar och »piraterna«. Först hösten 1944 slog nazisterna ned på dem, och hängde flera av deras ledare.

Mellan juni 1942 och februari 1943 fanns Vita rosen-rörelsen i München och andra städer. Det var en liten protestgrupp, organiserad av Alexander Schmorell, syskonparet Sophie och Hans Scholl och deras professor Kurt Huber vid universitetet i München. De spred flygblad som fördömde nazisterna och protesterade mot massmördandet av judar och andra. Verksamheten avslöjades av Gestapo och Vita rosens ledande medlemmar avrättades.

Organiserad opposition mot den nazistiska regimen bedrevs under de första åren av socialdemokratiska, fackliga och kommunistiska kretsar. Men efter endast några få år var nätverken sönderslagna. Enstaka medlemmar lyckades fortsätta motståndet ända till slutet, men de flesta hade mördats eller spärrats in i fängelser och koncentrationsläger, eller tvingats i exil. Borgerligt-nationalkonservativa och militära kretsar började inte bjuda motstånd förän under kriget. En del av de sammansvurna mot

Hitler och regimen agerade därför att de ville rädda Tyskland från ett hotande nederlag, medan andra tog djupt avstånd från massmördandet. En av de senare, juristen Helmuth von Moltke som avrättades i januari 1945, klagade över att motståndet i Tyskland led »brist på enighet, brist på folk, brist på kommunikationer«. Medan motståndskämpar i andra länder betraktades som martyrer uppfattades de i Tyskland enligt Moltke som vanliga kriminella.

Rosenstrasseprotesten

En av de intressantaste protesterna mot den nazistiska regimen ägde rum helt öppet i mars 1943 på Berlins gator. Regimen tvekade att deportera judiska män gifta med icke-judiska kvinnor, eftersom man oroade sig för protester. Men närvaron av judar i Berlin var ett stort irritationsmoment för propagandaministern Joseph Goebbels, som beordrade att de kvarvarande judarna i Berlin skulle deporteras. De nazistiska farhågorna visade sig vara riktiga, kvinnorna trotsade Gestapo och SS och gick ut i tusental för att protestera framför byggnaden där deras män hölls fångna. En av demonstranterna var Charlotte Israel vars make hade arresterats. Hon har berättat vad som hände: »Ni är mördare«, skrek kvinnorna till vakterna, »och inte bara en gång, utan gång på gång skrek vi tills vi inte orkade längre«. Protesterna lönade sig, och de flesta kvinnorna fick tillbaka sina män. I slutet av kriget utgjorde människor i »blandäktenskap« 98 procent av de judar som hade lyckats överleva i Tyskland.

»I Tredje rikets tillkomsthistoria finns en olöst gåta som jag tycker är ännu intressantare än frågan vem som satte eld på riksdagshuset. Det är frågan: Var har egentligen tyskarna blivit av? Så sent som den 5 mars [1933] röstade majoriteten av dem emot Hitler. Vad har hänt med denna majoritet? Har den dött? Försvunnit från jordens yta? Eller, så här sent, blivit nazister? Hur kunde det komma sig att varje märkbar reaktion från deras sida uteblev?«

SEBASTIAN HAFFNER (PSEUDONYM FÖR RAIMUND PRETZEL),
TYSK FÖRFATTARE OCH JOURNALIST, OMKRING 1939

Till vänster: två tysk-judiska barn efter ankomsten till England, 1938. Eftersom det var svårt för hela familjer att få inresetillstånd till andra länder, fattade många föräldrar det svåra beslutet att skicka iväg sina barn ensamma till säkerheten. Efter novemberpogromen lättade några av de hårda restriktionerna för judiska flyktingar till andra länder, och särskilt gjordes undantag för barn. Mycket sällan återförenades dessa familjer efter kriget.

Åskådare

I dag delar historikerna in de historiska aktörerna under Förintelsen i tre grundläggande kategorier – förövare, offer och åskådare. Den senare kategorin är i många avseenden den mest problematiska ur moralisk synpunkt. Det är svårt att tillskriva någon ansvar för handlingar som inte utförts, och för kunskap som inte erkänns. Kritiker av åskådarna har kallat deras agerande, eller brist på agerande, för en form av delaktighet. Men sådana omdömen måste fällas med stor omsorg, om det alls ska göras.

Vi vet att de som kallas åskådare, i första hand de västliga demokratierna, fick många böner om att hjälpa judar. Hade de länder och grupper som benämns åskådare ett ansvar för att rädda miljoner judar av olika nationaliteter? Svaret var långt ifrån klart på 1940-talet och många olika röster hördes.

Sovjetunionen slogs för sin existens, och även om landet gjorde mycket lite för att bistå judar, så diskriminerade Sovjetunionen inte judar under kriget.

Vatikanstatens förhållningssätt mot Nazityskland växlade. Många präster hjälpte till att gömma judiska barn under kriget, andra hjälpte nazister att fly till Sydamerika efter kriget. Det påvliga sändebudet Angelo Rotta i Budapest hjälpte tusentals judar, medan prästen Josef Tiso i Slovakien sände tiotusentals slovakiska judar till gaskamrarna. Sådana motstridiga företeelser gör det svårt att falla några allmänna omdömen. Bedömningen av åskådarna förblir en känslig fråga.

UR 37. Hédi Fried: Skärvor av ett liv

Demokratierna stänger dörren

Nazitysklands brutala förföljelse av judarna var förvirrande för människor i de västliga demokratierna. Den humanistiska traditionen i många länder kolliderade med den påtagliga förekomsten av antisemitism. Många önskade hjälpa människor i nöd, men samtidigt hölls dörarna stängda av rädsla för att släppa in tusentals judar. Få politiker vågade utmana djupt rotade fördomar. Många röster höjdes för att hjälpa de tyska judarna, men få var beredda att gå från ord till handling. Hösten 1942 kom allt fler uppgifter om massmördandet, och trycket på de allierade att agera ökade, men fortfarande gjordes nästan inget.

När den amerikanska regeringen till slut bildade en organisation för att hjälpa judarna, War Refugee Board, protesterade den brittiska regeringen och kallade initiativet för ett reklamtrick. Trots organisationens faktiska framgångar har en del historiker betecknat den amerikanska politiken som »president Roosevelts största misslyckande«. Roosevelts försvarare hävdar, med viss rätt, att det bästa sättet att hjälpa Europas judar var att få ett snabbt slut på kriget. Ändå menar många bedömare att de liberala västlänternas svaga reaktion på Förintelsen ledde till »demokratiernas misslyckande«.

Jakten på en tillflyktsort

38 Judiska flyktingar från båten SS St Louis sedan de tvingats återvända till Europa. Den 13 maj 1939 lämnade ungefär 1 000 judiska flyktingar Hamburg med den tyska båten SS St Louis på flykt undan nazisterna. Deras mål var Kuba, men där släpptes de inte in. Försök att finna en tillflyktsort i USA misslyckades också.

En dryg månad senare måste de segla tillbaka till Antwerpen i Belgien, dit de anlände den 17 juni. Även om några av dem fann en säker fristad i England, hamnade de flesta så småningom i tyskarnas händer och fördes till dödslägren.

En judisk yngling förödmjukas i Wien 1938. Han tvingas vandalisera en judisk fastighet under överinseende av nazistiska partiaktivister.

»Jag hade upplevt hos mina föräldrar (som stödde tysknationella folkpartiet) att man kunde ha antisemitiska åsikter utan att detta påverkade ens egen relation till enskilda judar. Man kan tycka att det finns spår av tolerans i denna inställning, men det är just denna sammanblandning som jag ger skulden för att jag senare helhjärtat stödde ett omänskligt politiskt system, utan att jag själv tvivlade på min egen hygglighet. När man predikade att allt elände som drabbade alla länder berodde på judarna, eller att judarna var upproriska och att judiskt blod var moraliskt korrumpierande, tvingades jag inte att tänka på er eller gamle herr Lewy eller Rosel Cohn: jag tänkte bara på hjärnspöket ›Juden‹.

Och när jag hörde att judar tvingades lämna sina arbeten och sina hem och fängslades i getton, slog det automatiskt om i mitt huvud så att jag kom bort från tanken att ett sådant öde också kunde drabba er eller den gamle Lewy. Det var bara Juden som förföljdes och ›oskadliggjordes‹.»

MELITA MASCHMANN, LEDARE I BUND DEUTSCHER MÄDEL, AVDELNINGEN FÖR FLICKOR (14–18 ÅR) I HITLER-JUGEND

Vittnen till folkmord

Från den allra första dagen av den tyska ockupationen av Polen var våld, brutalitet och grymheter en del av vardagen. Skadan som nazisterna åsamkade det polska folket var enorm, och nationen känner av dess effekter än i dag. Polackerna tvingades också bevittna och t.o.m. uppleva Förintelsen på sin egen förgård. Få polacker samarbetade med nazisterna. Men det var vanligt att polacker angav judar på flykt till myndigheterna eller tog betalt för att gömma dem, bara för att senare förråda dem. Å andra sidan utstod tusentals polacker påtagliga faror när de med risk för sina egna och sina familjers liv hjälpte judiska grannar. Polackerna grundade en motståndsrörelse (Zegota) vars enda syfte var att rädda judar.

De polsk-judiska relationerna före kriget var komplicerade och kännetecknades av misstro och fientlighet från båda sidor. Polska judar diskriminerades på många sätt. Trots detta hände det att övertygade antisemiter hjälpte judar. Kanske gjorde de det av religiösa skäl eller för att de hade varit grannar. Förutom judar och romer var polackerna de hårdast drabbade, och den gemensamma nazistiska fienden möjliggjorde ibland en sammanjämkning av deras intressen.

Men judar som hade överlevt kriget (högst 300 000 av över 3 miljoner polska judar) möttes ofta av fientlighet och kyla när de återvände hem. Pogromer och misshandel av judar inträffade. Många judar flydde på nytt. I dag intresserar sig många polacker för landets judiska historia, för de tomma bönehusen och de övergivna gravplatserna. Men judarna är borta.

*»Jag mindes Campo di Fiori
en vacker afton på våren
vid musikens livliga toner
i Warszawa vid karusellen.*

*Schlagermusiken dränkte
salvorna bakom ghattots murar
och de åkande paren lyftes
högt upp mot den klara himlen.*

*Ibland från de brinnande husen
bar vinden svartnade drakar
och folket på karusellen
fångade flagor i luften.*

*Vind från de brinnande husen
lyfte på flickornas kjolar;
massornas skratt och förtjusning
i Warszawas strålande söndag.*

*Någon drar kanske moralen
att Roms och Warszawas människor
handlar, roar sig, älskar
ostörda av martyrernas bål.
En annan drar kanske moralen
att allt som är mänskligt försvinner,
att glömskan frodas och växer
fast lågorna ännu ej slocknat.*

*Men jag tänkte den gången
på de döendes ensamhet.«*

UR CAMPO DI FIORI, CZESLAW MILOSZ
(TOLKNING: NILS ÅKE NILSSON)

En polsk skolklass

Polskan Cecylia Przylucka, som själv var elev i klassen, berättar om några av sina judiska skolkamrater och deras öden:

»Ta en titt på barnen på bilden genom ett förstoringsglas. Det är barn i klass 5a från staden Kozowo i Podolien, glada för att skollovet snart ska börja.

När jag började skolan bad min far att jag skulle få sitta bland de judiska barnen. Han brukade alltid säga: »Judar är kloka människor – dem ska man lyssna på.« Det var kanske därför som jag blev så god vän med dem, allra bäst med Róza och Klara, som satt mitt i klassrummet. Róza var allvarlig. Hon brukade ha flätor uppsatta i kringlor med rosetter vid öronen. Hon var duktigast i matematik och brukade hjälpa de andra med matte. När vi gjorde

utflykter hade hon med sig knapriga småfranska till alla elever. Hennes föräldrar hade ett bageri. Bredvid henne satt Klara, och de var oskiltjaktiga. Klara hade ett lockigt burr i korta flätor. Hon gillade att få de andra att skratta åt hennes kommentarer. I klassen fanns det en Klara till, fruktansvärt blyg, mycket flitig och rar. Hon står vid väggen på kortet. Bredvid henne står Mosio med den vita dubbelvikta kragen. Han hade jämt en sådan skjorta. Han satt ofta och lutade sig på armbågen och tänkte. Då brukade läraren säga: »Mosiu, jag är säker på att du redan vet svaret.« Och faktiskt – det gjorde han. Sonia, längst bak till vänster, var enda barnet, mycket välvårdad och vacker. Hon gick dansande och sjungande till lektionerna. Sedan var det Sara (här till höger) med kopparrött hår. Hon var blyg och hade svårt med polskan.

Sedan var det en flicka och en pojke till som jag inte minns namnen på. (...)

När tyskarna kom mördades de judiska barnen på det här kortet och i hela skolan – och deras föräldrar, syskon och släktingar.

Tyskarna förde ut dem till stenbrotten och sköt dem. På det viset dog en tredjedel av invånarna i vår stad. Fyra personer överlevde. En far och son gömde sig i träskmarkerna långt bort från stan, och min mamma gav skydd åt Szmuc och hennes fästman. Hon gömde dem i vår källare i ett och ett halvt år och gav dem mat. Hon berättade det inte ens för vår far. Och i källaren överlevde de tragedin. De fick ett barn, men det var dödfött. Barnet fick de begrava bredvid sig. Det fick vi veta först när de var fria.«

»De senaste dagarna har judarna i vårt distrikt transporterats iväg. Härifrån var det familjerna Strauss och Heinemann. Från en välunderrättad källa hörde jag att alla judar tas till Polen och mördas där av SS-enheter. Denna grymhet är fruktansvärd. Sådana skändligheter kommer aldrig att kunna strykas ut från mänsklighetens historia. Vår mördarregim har för evigt smutsat ner namnet ›Tyskland‹. För en anständig tysk är det obegripligt att ingen kan få stopp på Hitlerbanditerna.«

FRIEDRICH KELLNER SKRIVER I DAGBOKEN 16 SEPTEMBER 1942

När de allierade styrkorna vid krigsslutet befriade koncentrations- och arbetslägren blev de så upprörda över vad de såg, att de många gånger beordrade lokalbefolkningen att begrava de tiotusentals döda och utmärglade kroppar de träffade på. På bilden ses tyska civila i Neunburg som tvingas bära kvarlevorna efter koncentrationslägerfångar genom staden för att begrava dem.

En dödsmarsch mellan koncentrationslägret Dachau och Wolfratshausen passerar en by i april 1945. Bilden är tagen i hemlighet.

Dödsmarschern och slutet på Förintelsen

Många koncentrationsläger var belägna längs de allierades marschrutter när de avancerade in i Tyskland. Men hellre än att låta fångarna befrias tvingade många lägerkommendanter dem under vårvintern 1945 att marschera mot det krympande tyska territoriet. Tiotusentals svältande och frysande kvinnor och män stapplade framåt. De som inte kunde hålla takten sköts och lämnades vid vägkanten. Sammanlagt tvingades ungefär 250 000 människor att uthärda dessa brutala marscher. De passerade genom många tyska samhällen. Några invånare försökte hjälpa dem, andra hånade dem.

Mördandet av judar och andra upphörde bara när kriget tog slut. En mycket stor andel judar kunde inte återvända hem. Många hamnade i s.k. DP-läger («displaced persons camp») som tidigare ofta hade varit koncentrationsläger. Åtskilliga tillbringade flera år i sådana läger, där de försökte återerövra sin hälsa och sitt människovärde. Förintelsen var över, men inte dess följder. En överlevande har förklarat hur många judar kände efter befrielsen: »Till största delen kände judarna som befriades ingen extas, ingen glädje vid befrielsen. Vi hade förlorat våra familjer, våra hem. Vi hade ingenstans att ta vägen, ingen att sluta i vår famn. Ingen väntade längre på oss. Vi hade befriats från döden och rädslan för döden, men inte från rädslan för livet.«

39. Fakta om Förintelsen (Dödsmarscher)

Lärdomar?

Kriget i Europa hade två aspekter. Å ena sidan var det ett »konventionellt«, politiskt krig om makt och resurser med katastrofala konsekvenser. Tiotals miljoner människor förlorade sina liv, förstörelsen övergår vår fattningsförmåga. Men det hade även en ny, och annorlunda, sida. För nazisterna var kriget också ideologiskt. Det var det »stora raskriget« som skulle säkra ett »germanskt« herravälde i Europa. Bara genom att eliminera alla andra politiska system och undertrycka eller utplåna oönskade »raser« eller folk kunde detta krig vinnas. I centrum för »förintelsekriget« stod Europas judar, som utmålades som »fienden« över alla andra. Målet var att genom att helt utplåna dem fysiskt för all framtid göra Europa »judefritt«.

Man kan önska att folkmordet inte hade ägt rum, ämnet är dystert och vedervärdigt och kunskaperna är inte lätta att bära. Den italienske Auschwitz-fånge Primo Levi skrev: »Det är varken lätt eller behagligt att gräva i denna avgrund av ondska. (...) Man är frestad att vända sig bort med en grimas och vägra att se och höra: det är en frestelse som man måste motstå.« Önskan eller lockelsen att titta bort eller glömma har också av olika skäl varit stark, inte bara hos dem som begick brotten. Ända sedan kriget tog slut har inflytelserika röster hävdade att man bör låta det förflutna vara, »se mot framtiden« och »glömma alla brott och dårskaper i det förgångna«.

Den franska författarinnan Charlotte Delbo uppmanade oss i stället att försöka betrakta den nazistiska lägervärldens bottenlösa avgrund utan att vika

undan med blicken, försöka »för att förstå«. Ändå kände hon att kunskapen som hennes erfarenheter som politisk fånge i Auschwitz-Birkenau hade givit henne var »oanvändbar«. Detta väcker viktiga frågor. Vad kan man lära? Går det att lära, och i så fall hur? Och, inte minst, varför ska man lära? För historikern Omer Bartov är det mest skrämmande »omöjligheten att lära sig något av Förintelsen«. Förintelsens »ytterliga meningslöshet, dess fullständiga och totala tomhet« gör alla frågor som handlar om dess lärdomar fåfänga.

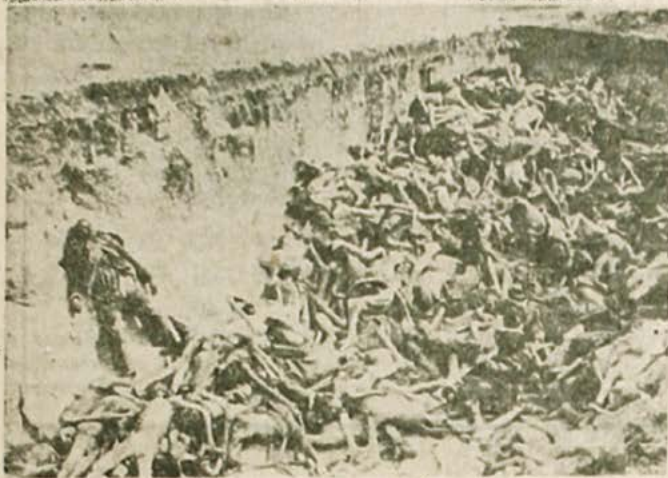
Ändå finns det starka skäl att inte stanna där. Avståndet till andra världskriget och Förintelsen växer, och de som ännu har egna minnen från denna tid blir för varje år allt färre. Det är ofrånkomligt. Men är det ofrånkomligt att likgiltighet, okunskap och tystnad – eller till och med förnekande – blir arvet efter Förintelsen, och därmed i själva verket mördarnas slutliga seger?

Folkmordet tog form och utspelade sig i Europas hjärta. Det kommer för alltid att påverka vår världshistoria och utveckling. Det är viktigt att förstå varför och på vilket sätt. Man bör åtminstone inse att Förintelsen ägde rum därför att människor som du och jag valde att planera massmord och utföra dem systematiskt under en lång följd av år. De kunde ha träffat andra val. Förintelsen var inte oundviklig. Det var vad filosofen Theodor Adorno åsyftade när han på 1960-talet sa att kravet att Auschwitz inte upprepas borde vara det viktigaste i all fostran. Om historien om Förintelsen rymmer någon lärdom så är det kanske denna.

»Vad som händer judarna idag, kan hända ett annat folk i morgon. Det ger den nazistiska utrotningsskampen mot judarna en vikt och betydelse, som näppeligen kan överskattas. Den gäller varken mer eller mindre än den västerländska kulturens grundvalar.«

HUGO VALENTIN
HISTORIKER OCH HUMANIST, 1944

Hur reagerar Ni för denna bild?

En av de ohyggligaste bilderna från ett av dödslägren i Tyskland — i detta fall gäller det Belsen — som Expressen tidigare inte ansett sig kunna publicera, visas här ovan. Att vi gör det nu beror på att tidningen uppmanats därtill från flera håll, där man anser att ingenting av bevismaterialet över dessa vedervärdigheter bör undanhållas den svenska allmänheten.

”Ryslig tidning”, säger Sven Hedin, Margit Levinson: ”Ord förslår inte”

Expressen kunde i sitt torsdagsnummer presentera ett bildreportage från de tyska skräcklägren i Buchenwald. Det var dokument som i sin brutala uppriktighet utgjorde ovedersägliga bevis för de nazistiska missgärningarna, vars existens folk i det längsta vägrat att tro på. Detta reportage innehöll dock endast ett begränsat antal bilder ur den hemiska kollektionen, då redaktionen gallrat ur de mest uppskattande sakerna och starkt beskurit materialet.

Nu har Expressen visat några av de icke publicerade bilderna för ett antal kända män och kvinnor. Bilderna har lagts framför var och en utan förberedelse, och vederbörande har ombedts redogöra för sin reaktion inför de vidriga skräckmålningarna.

De olika besöken har refererats endast med vederbörandes egna ord. Inga kommentarer har gjorts — hur frestande det än skulle ha varit. Reflexionerna överlämnas helt åt läsaren själv.

Fil. dr Sven Hedin är trött på tid-

ningsmän och nekar först att ta emot. Genom ystern Alma låter han meddela att han ”anser all slags grymhet mot människor förkastlig”. Doktorn ändrar sig dock och tar emot trots att han redan från början säger ifrån, att han anser Expressen vara ”en ryslig tidning”.

Bilderna vill han dock inte se.

— Man bör vara mycket skeptisk mot sådana bilder, säger han. Man vet inte vad som är sunt och vad som är konst. Jag har själv besökt tyska fängelser för ett par år sedan, ett för engelsmän och ett för tyska sociala — politiska fångar och liknande — och där var behandlingen överallt mycket bra. Jag fördömer all grymhet mot människor men anser att propagandan bör tas med en viss försiktighet.

Fröken Kerstin Hesselgren är en kulturmänniska vars namn är känt och ökat i utlandet lika mycket som hemma hos oss. Hennes reaktion inför bilddokumenten illustrerar klart deras ohyggliga karaktär.

— Man saknar ord för att kunna uttrycka vad man känner inför allt detta,

Fantastiskt diploma Tyska legat ha fått

I det läge som uppstått genom tillspetsade politiska situationer i självfallet ryktesbildningen i legationen i Stockholm fått r

Det uppgavs åter — för vilken ordningen — på lördagen att uppvisning rådde inom beskickningar och att flera sammanhållits varvid man dryftat frågan om avhoppning”. Man släpplertid ha enats om att någon skulle, då den under alla förhållanden längre skulle tjäna något till på stadium av utvecklingen.

Talesmän för de tyska legationerna har framhållit att legationsledningen i förbindelse med de svenska hetererna i denna fråga och därvid det att icke hoppa av” då detta försämra personalens ställning i av ”rättor som lämnade de skeppet”.

Expressen har i utrikesdepartementet hört sig för om dessa påståenden och fått svaret att man inte känner till om dylikt rykte från svensk sida. Det hela betraktas som ren dimbildning i legationens sida.

I detta sammanhang kan emellertid nämnas att uppgifter från initierat om att flera av de tyska lega-

Blev förolyckad 20 minuter e arbetets bö

NORRKÖPING, söndag (E). En omkring sextiårig stuve-Gottfrid Brunstedt har förolyckats vid arbetets arbete invid Norrhamn. Han tillträdde sin tjänst vid arbetsplatsen klockan 7 på morgonen, och tjugo minuter efter var han död. På släktens snuvade han på några lösa skott slog huvudet mot en vagn. Ingen träffade vagnens järn och skadan var så svår att han blev transporterad till ambulansen.

Två rökförgifta

Efter det att brittiska och amerikanska trupper i krigets slutskede befriade koncentrationslägren i västra och centrala Tyskland spreds omedelbart filmer och bilder därifrån. Trots sex års krig var chocken stor över scener som på bilden här intill, även bland soldaterna. Den svenska allmänheten mötte för första gången den här bilden från det befriade koncentrationslägret Bergen-Belsen i den nystartade tidningen Expressen 29 april 1945. Tidningen frågade kända och okända svenskar hur de reagerade inför den. Några uttryckte djup gripenhet och bestörtning, andra ville inte se eller kommentera bilden utan ansåg att den var »propaganda». Massgravarna och de levandes och dödas utmärklade kroppar blev under lång tid, framför allt i Västvärlden, symbolen för nazismen och dess följder.

»O, ni som vet
visste ni att hunger får ögonen att glittra
att törst får dem att fördunklas
O, ni som vet
visste ni att man kan se sin moder död
utan att gråta
O, ni som vet
visste ni att på morgonen längtar man efter
döden
och på kvällen är man rädd för den
O, ni som vet
visste ni att en dag är längre än ett år
en minut är längre än ett liv
O, ni som vet
visste ni att ben är ömtåligare än ögon
att nerver är starkare än ben
att hjärtat är hårdare än stål
(...)
Visste ni att lidandet är oändligt
att det fasansfulla är gränslöst
Visste ni det
Ni som vet«

CHARLOTTE DELBO
(TOLKNING: EVA ÅKERBERG)

Till vänster: Minnesmonumentet över Europas mördade judar, invigt i maj 2005 i centrum av Berlin, Tyskland.

Minnet av Förintelsen

Strödda över hela Europa ligger tusentals och åter tusentals ödelagda, övervuxna och bortglömda judiska begravningsplatser. En värld skapad över sekler utplånades inom loppet av några få år, med allt vad den rymde av mänskligt liv, minnen och uttrycksformer. Bandet mellan det förflutna och framtiden med dess levande generationer skars av, tvärt och oåterkalleligt. Vilka var människorna som ligger begravda på den gamla begravningsplatsen i Busk, eller i massgravarna alldeles intill? Minns någon dem?

Arbetet att återerövra Europas förlorade minne ställer oss inför ett val. Om gravstenarna i Busk kunde tala och berätta om det försvunna livet och vad som hände där under åren 1941–1943, skulle vi lyssna eller skulle vi vända oss bort? Eller är vi som gässen som obekymrat går bland massgravarna, oförmögna till något annat?

Valet kan inte vara att vända stenarna ryggen och låtsas som att de inget har att berätta, eller inte finns och aldrig har funnits. Men det kan inte heller vara att leva våra liv oupphörligen vända mot dem, bort från nuet och framtiden. Vi måste hitta vägar att föra med oss stenarnas, dokumentens och människornas vittnesbörd in i framtiden, och veta varför vi gör det. Först då blir det möjligt att verka i nuet med stöd i kunskaperna om och minnet av Förintelsen.

Till höger: Resterna av den gamla judiska begravningsplatsen i staden Busk – före första världskriget känt som »det galiziska Venedig« – i västra Ukraina. Nedanför begravningsplatsen, i slätten ned mot floden Bug, ligger 17 massgravar med kvarlevorna av ungefär 1750 judar som sköts 1943. En fransk-ukrainsk forskargrupp undersökte massgravarna 2006.

»Mitt förflutna är vid sidan av mig, hela tiden, men jag kamouflerar det bra. Det är med mig hela tiden, och jag kan minnas varje ögonblick med min familj. När jag dör, så är de också döda, för de lever i mitt minne. Den dagen jag dör, är det ingen som kan minnas dem.«

ANNA GELLERÓVA, DEN ENDA ÖVERLEVANDE I SIN FAMILJ

Källförteckning

- Almgren, B., Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration i Sverige 1933–1945, Stockholm, 2005.
- Andersson, L.M., Tydén, M. (red.), Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt., Stockholm, 2007.
- Arad, Y. m.fl. (red.), Documents on the Holocaust, Yad Vashem, 1981.
- Bartov, O., Murder in Our Midst: The Holocaust, Industrial Killing and Representation, New York, 1996.
- Bauer, E., Trau keinem Fuchs auf grüner Heid und keinem Jud bei seinem Eid! Ein Bilderbuch für Groß und Klein, Nürnberg, 1936. Bauer, Y., The Gypsies, i Berenbaum, M., Gutman, Y., Anatomy of the Auschwitz Death Camp, Indiana, 1992.
- Berenbaum, M. (red.), A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis, London, 1990.
- Beszwinska, J., Czech, D. (red.), Auschwitz in den Augen der SS, Warszawa, 1992, The State Museum Auschwitz-Birkenau Publications.
- Birenbaum, H., Hope is the Last to Die, © Oswiecim, 1994, The State Museum Auschwitz-Birkenau Publications.
- Blady Sz wajger, A., © 1988, 1990, I Remember Nothing More: The Warsaw Children's Hospital and the Jewish Resistance, London, 1990. © William Collins & Co. Ltd. 1990.
- Bokholm, R.: Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal, Stockholm, 2001
- Före- under- efter- : motstånd mot nazismen och hjälp till dess offer, Stockholm, 2007
- Breitman, R., The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution, London, 1992
- Browning, C., Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York, 1993. The Origins of the Final Solution. The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942, London, 2004.
- Bruchfeld, S., Förnekandet av Förintelsen. Nynazistisk historieförfalskning efter Auschwitz, Stockholm, 1996.
- Bruchfeld, S., Jacobsson, I., Kan man vara svart och svensk? Texter om rasism, antisemitism och nazism, Stockholm, 1999.
- Burleigh, M., Death and Deliverance, ›Euthanasia‹ in Germany 1900–1945, Cambridge, 1994.
- Burleigh, M., Wippermann, W., The Racial State, Germany 1933–1945, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.
- Byström, M., En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlännningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947, Stockholm, 2006.
- Chamberlain, H. S., The Foundations of the Nineteenth Century, Vol. 1 , London, 1911.
- Czech, D., Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau 1939–1945, Reinbek bei Hamburg, 1989.
- Delbo, C., Auschwitz et après. Aucun de nous ne reviendra, © 1970 by les Éditions de Minuit, Paris.
- Auschwitz et après. Une connaissance inutile, © 1970 by les Éditions de Minuit, Paris
- Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof, Band XXIX, München, 1989.
- Dobroszycki, L., (red.), The Chronicle of the Lodz Ghetto, 1941–1944, New York, 1984.
- Dwork, D., Children With A Star. Jewish Youth in Nazi Europe, New Haven, 1991.
- Dödsapparaten, övers. G. Sandin, Amsterdam, 1993.
- Frank, A., Anne Franks dagbok: den oavkortade originalutgåvan: anteckningar från gömstället 12 juni 1942 - 1 augusti 1944, Stockholm, 2005.
- Frankl, H. och T., Jiddische Lieder, Wiesbaden, 1981.
- Friedländer, S., Förföljelsens år, 1933–1939: Tredje riket och judarna, första delen, Stockholm, 1999.
- The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939–1945, New York, 2007
- Garde, P.-K., Mina föräldrars kärlek, Strängnäs, 2008.
- Gilbert, M., Auschwitz & The Allies: The Politics of Rescue, Feltham, Middlesex, 1983.
- The Holocaust, The Jewish Tragedy, London, 1986.
- Glass, J., »Life Unworthy of Life«, Racial Phobia and Mass Murder in Hitler's Germany, New York, 1997.
- Goldhagen, D. J., Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust, London, 1996.
- Graml, H., Antisemitism in the Third Reich, Cambridge, MA, 1992.
- von der Grün, M., Hur var det egentligen? Att växa upp i Tredje Riket, Stockholm, 1981.
- Gyllenhaal, L., Gebhardt, J.F., Slaget om Nordkalotten, Lund, 2001.
- Gyllenhaal, L., Westberg, L., Svenskar i krig 1914–1945, Lund, 2004.
- Haffner, S., En tysk mans historia, Stockholm, 2005.
- Halevy, Y. (red.), Historical Atlas of the Holocaust, Wash. D.C., 1996.
- Hilberg, R., Sonderzüge nach Auschwitz, Mainz, 1981.
- The Destruction of the European Jews, New York, 1985.
- Sources of Holocaust Research: An Analysis, Chicago, 2001.
- Housden, M., Resistance and Conformity in the Third Reich, New York, 1997.
- Jansen, H. m.fl., Antisemitismen: En historisk skildring i ord och bild, Stockholm, 1991.
- Johannesson, K., Retorik eller konsten att övertyga, Stockholm, 1999
- Kaplan, C., Katsh, A., Dödens dokument: Dagbok från Warszawa, Stockholm, 1967.
- Kellner, F., Dagboksanteckningar 1939–1945, © 2007 Robert Scott Kellner, <http://www.geocities.com/chippen0/kellnerdiaryentries.html> (hämtat 2009-04-26)
- Klarsfeld, S., The Auschwitz Album, New York, 1980.
- French Children of the Holocaust. A Memorial, New York, 1996.
- Klee, E., Dokumente zur »Euthanasie«, Frankfurt am Main, 1985.
- Klee, E. m.fl., »Schöne Zeiten«.
- Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer, Frankfurt am Main, 1988.
- Klemperer, K. von, German resistance against Hitler: The Search for Allies Abroad, 1938–1945, New York, 1992
- Krausnick, M., Wo sind sie hingekommen? Der unterschlagene Völkermord an den Sinti und Roma, Gerlingen, 1995.
- Krigsarkivet, Försvarsstabens underrättelseavdelning, Inkomna skrivelser, serie E, vol. 9-10
- Kvist Geverts, K., Ett främmande element i nationen: svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944, Uppsala, 2008.
- Lanzmann, C., Shoah, Stockholm, 1988.
- Larsmo, O., Djävulssonaten. Ur det svenska hatets historia, Stockholm, 2007.
- Levi, P., The Drowned and the Saved, London, 1989.
- Levine, P.A., From Indifference to Activism: Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944, Uppsala, 1996.
- Levine, P.A., »Swedish Neutrality during the Second World War; tactical success or moral compromise?«, i Wylie, N. (red), European Neutrals and Non-Belligerents during the Second World War, Cambridge, 2002.
- Lewandowski, J., Knutpunkt Stockholm. Den polska motståndsrörelsens svenska förbindelser från september 1939 till juli 1942, Stockholm,, 2006.
- Ley, R., Schmiede des Schwertes, München, 1942.
- Liebermann-Shiber, E., On the Edge of the Abyss, New York, 1994.
- Lifton, R.J., The Nazi Doctors. Medical Killing and the Psychology of Genocide, New York, 1986
- Lindberg, H., Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck, 1936–1941, Stockholm, 1973.
- Longerich, P., »Davon haben wir nichts gewusst!«. Die Deutschen und die Judenverfolgung, 1933–1945, München, 2006.
- Lomfors, I., Brevn från Hertha, Göteborg, 1987
- Lomfors, I., Blind fläck: minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945, Stockholm, 2005.
- Lööv, H., Nazismen i Sverige 1924–1979, Pionjärerna, partierna, propagandan, Stockholm, 2004.
- Mazower, M., Hitler's Empire, Nazi Rule in Occupied Europe, London, 2008.

- Mendes-Flohr, P.R., Reinharz, J. (red.), *The Jew in the Modern World*, New York, 1980.
- Michalka, W. (red.), *Deutsche Geschichte 1933–1945, Dokumente zur Innen- und Aussenpolitik*, Frankfurt am Main, 1993.
- Milosz, C., *Möte, Dikter*, Svensk översättning Nils Åke Nilsson, © 1980 Brombergs förlag, Uppsala.
- Müller, T., *Från Auschwitz till Günskirchen*, Kristianstad, 1993.
- Nazi Conspiracy and Aggression, vol. 8, (International Military Tribunal, Nürnberg), Washington D.C., 1946.
- Noakes, J., Pridham, G., *Nazism 1919–1945, State, Economy and Society*, Vol. 2, Exeter, 1984.
- Nazism 1919–1945, Foreign Policy, War and Racial Extermination, Vol. 3, Exeter, 1988.
- Nordlund, S., *Affärer som vanligt: ariseringen i Sverige 1933–1945*, Lund, 2009.
- Olère, D., *A Painter in the Sonderkommando at Auschwitz*, New York, 1989.
- Oredsson, S., *Svensk rädsla. Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*, Lund, 2001.
- Perechodnik, C., (red., övers. F. Fox), *Am I a Murderer? Testament of a Jewish Ghetto Policeman*. Colorado, 1996. © Westview Press. Tryckt med tillstånd från Westview Press.
- Persson, S., *»Vi åker till Sverige«: de vita bussarna 1945*, Rimbo, 2002.
- Peukert, D.J.K., *Inside Nazi Germany, Conformity, Opposition and Racism in Everyday Life*, London, 1989.
- Piper, F., & Wiebocka, T., (red.) *Auschwitz. Nazi Death Camp*, Oswiecim, 1996, The State Museum Auschwitz-Birkenau Publications.
- Pohl, Dieter, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933–1945*, Darmstadt, 2008.
- Richardson, G., *Beundran och fruktan: Sverige inför Tyskland 1940–1942*, Stockholm, 1996
- Ringelblum, E., *Notes from the Warsaw Ghetto*, The Journal of Emmanuel Ringelblum, (red., övers. J. Sloan), New York, 1974.
- Riksarkivet, UD, HP 1 CT
- Riksdagstrycket 1921, andra kammarens protokoll nr 39.
- Riksdagstrycket 1939, andra kammarens protokoll nr 12.
- Rittner, C., Myers, S., *The Courage to Care*, New York, 1986.
- Rittner, C., Roth, J. (red.), *Different Voices: Women and the Holocaust*, New York, 1993.
- Roseman, M., *The Villa, the Lake, the Meeting. Wannsee and the Final Solution*, London, 2002.
- Rosensaft, H., *Yesterday: My Story*. Washington, D.C., 2004.
- Rubenstein, R., *Förintelsens lag*, Stockholm, 1980.
- Rudashevski, Y., *The Diary of the Vilna Ghetto, Ghetto Fighters' House*, Israel 1973.
- Sachnowitz, H., *Det angår också dig, berättat för Arnold Jacoby*, Stockholm, 1977.
- Schiff, H., *Holocaust Poetry*, London, 1995.
- Schoenberner, G., *Davidstjärnan*, Malmö, 1979.
- Schultheis, H., Wahler, I. E., *Bilder und Akten der Gestapo Würzburg über die Judendeportationen 1941–1943*, Bad Neustadt, 1988.
- Schwarberg, G., *Der SS-Arzt und die Kinder vom Bullenhuser Damm*, Göttingen, 1994.
- Schön, B., *Där järnkorsen växer*, Stockholm, 2001
- Sereny, G., *Vid avgrunden. Från barmhärtighetsmord till folkförintelse*, Stockholm, 2000
- Sierakowiak, D., *Dagbok från gettot*, Stockholm 1996.
- Stare, J., *Judiska gårdfarihandlare i Sverige*, Stockholm, 1996.
- Stern, J. P., *Hitler, the Führer and the People*, London, 1990.
- Stoltzfus, N., *Resistance of the Heart: Inter-marriage and the Rosenstrasse Protest in Nazi Germany*, New York, 1996.
- Stümke, H.-G., *Homosexuelle in Deutschland. Eine Politische Geschichte*, München, 1989.
- Stålhane, B., *Svenska folket undrar... Tankar om Hitlermyten och regeringspolitiken*, Stockholm, 1943
- Svanberg, I., Tydén, M., *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933–1945*, Stockholm, 2005.
- Wiebocka, T. et al., (red.), *Inmitten des grauenvollen Verbrechens, Kraków*, 1996. The State Museum Auschwitz-Birkenau Publications.
- Tec, N., *Defiance: The Bielski Partisans*, Oxford, 1993.
- Tencer, G. (red.), *And I Still See Their Faces*. The Shalom Foundation Collection of Golda Tencer-Szurmiej, Warszawa, 1996.
- Thorsell, S., *Mein lieber Reichskanzler! Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*, Stockholm, 2007.
- Tory, A., *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, (red. M. Gilbert, övers. D. Porat), Cambridge, MA, 1990.
- Valentin, Hugo, *Det judiska folkets öde*, Stockholm, 1944.
- Willenberg, S., *Revolt in Treblinka*, Warszawa, 1992.
- Yahil, L., *The Holocaust: The Fate of European Jewry*, Oxford, 1987.
- Zimmermann, M., *Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische »Lösung der Zigeunerfrage«*, Hamburg, 1996.
- Citatförteckning**
- s. 8 Chamberlain, H.S., s. 269
- s. 9 Adolf Stoecker cit i Mendes-Flohr, P.R., Reinharz, J. (red.), s. 280–282
- s. 10 Adolf Hitler cit i von der Grün, M., s. 108–109
- s. 11 Jurister cit i von der Grün, M., s. 96
- s. 12 Lagen om Hitlerjugend cit i von der Grün, M., s. 106
- s. 12 Bauer, E., passim
- s. 15 Frank, A., s. 29
- s. 17 Bayerns lag cit i Burleigh, M., Wippermann, W., s. 114–115
- s. 18 Tysk homosexuell man cit i Stümke, H.-G., s. 115–116
- s. 20 Direktör för pantbank cit i Hilberg, R., *Sources of Holocaust Research*, s. 43
- s. 21 Hertha Nathorff cit i Graml, H., s. 210
- s. 22 Hertha Nathorff cit i Graml, H., s. 207–208
- s. 24 Facktdskrift för bibliotekarier cit i Burleigh, M. & Wippermann, W., s. 83
- s. 25 Hilma Geffen-Ludomer/Lore Gang-Salheimer/Martha Appel cit i Friedländer, S., *Förföljelsens år*, s. 52
- s. 26 Heinrich Himmler om polska barn cit i Mazower, M., s. 194
- s. 27 Reinhard Heydrich cit i Noakes, J. & Pridham, G., vol. 3, s. 1053
- s. 28 Ringelblum, E., s. 73
- s. 30 Chaim Kaplan cit i Kaplan, C., Katsh, A., s. 175
- s. 31 En läkare cit i Hilberg, R., *The Destruction of the European Jews*, s. 268
- s. 31 Sierakowiak, D., s. 149
- s. 31 Rudashevski, Y., s. 31

- s. 32 Jacob Gens cit i Arad, Y., m.fl., s. 453–454
- s. 32 Liebermann-Shiber, E., s. 30
- s. 33 Blady Sz wajger, A., s. 33–34
- s. 34 Odette Daltroff-Baticie cit i Klarsfeld, S., French Children of the Holocaust, s. 47-48
- s. 35 Ley, R., s. 231
- s. 35 Europa skall finkammas, cit ur Wannseekonferensens protokoll, i Roseman, M., s. 108-118
- s. 35 Anthony Eden cit i Svanberg, I., Tydén, M., s. 265
- s. 35 Torgny Segerstedt cit i i Svanberg, I., Tydén, M., s. 269
- s. 36 Deportationsinstruktioner cit i Noakes, J., Pridham, G., vol. 3, s. 1078–1079
- s. 36 Polisrapport cit. i Noakes, J., Pridham, G., vol. 3, s. 1080
- s. 39 Birenbaum, H., s. 34–36
- s. 40 Perechodnik, C., s. 46
- s. 41 Hertha Josias cit i Lomfors, I., s. 81
- s. 41 Hermann Friedrich Gräbe cit i Rittner, C., & Myers, S., s. 43
- s. 41 Müller, T., s. 68–69
- s. 41 Pagis, D. i Schiff, H., s. 180
- s. 42 Friedländer, S., Förföljelsens år, s. 225
- s. 43 Josef Reinhardt cit i Krausnick, M., s. 97
- s. 44 Delbo, C., Aucun de nous ne reviendra, s. 11
- s. 46 Albert Widmann cit i Burleigh, M., s. 119
- s. 46 Standardbrev »eutanasi«-centret Bernburg cit i Noakes, J., Pridham, G., vol. 3, s.1028
- s. 46 Heinrich Himmler cit i Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher..., vol. 29, s. 145–146
- s. 47 Katolske biskopen i Limburg cit i Noakes, J., Pridham, G., vol. 3, s. 1039–1040
- s. 48 Tory, A., s. 49
- s. 49 Jägerrapporten från Einsatzgrupp A cit. i Klee, E. m.fl., s. 57
- s. 49 Löjtnant Walther cit i Schoenberner, G., s. 86
- s. 49 Karl Jäger cit. i Klee, E. m.fl., s. 61
- s. 50 Hermann Friedrich Gräbe cit i Schoenberner, G., s. 83
- s. 52 Pehr Emanuel Lithander cit i Stare, J., s. 41–42
- s. 52 Arthur Engberg, 7 maj 1921, cit i Riksdagstrycket 1921, AK protokoll nr 39, s. 16
- s. 53 Soldatinstruktion cit i Bruchfeld, S., Jacobsson, I., s. 127
- s. 55 Sändebudet Einar af Wirsén i rapport till Per Albin Hansson och Rickard Sandler, 21 september 1935, Riksarkivet, HP 1 CT, #1148
- s. 55 Torgny Segerstedt i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, 3 februari 1933
- s. 56 Sigfrid Hansson cit i Lindberg, H., s. 208
- s. 57 Arvid Fredborg cit i Larsmo, O., s. 73
- s. 59 Hermann Göring cit i bl.a. Upsala Nya Tidning, 5 oktober 1942
- s. 60 Anders Forshell handbrev till Carlos Adlercreutz, 30 juni 1941, Krigsarkivet
- s. 60 C.A. Juhlin-Dannfelt om krigsfångarnas »decimering«, handbrev till Carlos Adlercreutz, 17 oktober 1941, Krigsarkivet
- s. 60 C.A. Juhlin-Dannfelt om SS specialkommandon, handbrev till Carlos Adlercreutz, 29 oktober 1941, Krigsarkivet
- s. 60 Stockholms-Tidningen 27 september 1941 cit i Svanberg, I., Tydén, M., s. 225
- s. 60 Fl. Hällzon i Hemmets Vän, 5 augusti 1943
- s. 61 Ledare i Eskilstuna-Kuriren, »Kristet val?«, 16 september 1942
- s. 62 Göteborgs-Tidningen 29 november 1942 cit. i Svanberg, I., Tydén, M., s. 255
- s. 62 Olle Nystedt cit i Svanberg, I., Tydén, M., s. 259
- s. 62 Göteborgs-Posten 17 december 1942 cit i Svanberg, I., Tydén, M., s. 298
- s. 63 Arthur Engberg cit i Svanberg, I., Tydén, M., s. 254-255
- s. 64 Kurt Lundin cit i Schön, B., s. 170
- s. 64 En svensk (Lars Rooth) i allierad krigstjänst cit i Gyllenhaal, L., Westberg, L., s. 181
- s. 66 Carl Ivan Danielsson cit i Levine, P. A., s. 275
- s. 67 En överlevande (Anna Gelleróva) berättar cit i Garde, P.-K., s. 25
- s. 69 Stålhane, B., s. 65
- s. 69 Valentin, H., s. 169
- s. 69 En kommentator (Arne Ruth) ur förordet till Lomfors, I., s. 10
- s. 70 Otto Wallén, Zeth Höglund och Gösta Bagge cit i Riksdagstrycket 1939, AK protokoll nr 12, s. 34, 35 resp. 42
- s. 70 Gustav V lyckönskar Hitler cit i Thorsell, S., s. 226
- s. 70 Gustav V vädjar till Horthy cit i Levine, P. A., s. 274
- s. 71 August Becker cit i Arad, Y. m. fl., s. 419–420
- s. 72 Yankel Wiernik cit i Glass, J., s. 123
- s. 72 Franz Suchomel cit i Lanzmann, C., s. 85–86 och 139
- s. 73 Text på skylt i Treblinka, cit i Noakes J., Pridham G., vol. 3, s. 1154
- s. 75 Browning, C., s xvii
- s. 75 Theresa Stangl cit i Sereny, G., s.396
- s. 76 Johann P. Kremer cit i Beszwinska, J., Czech, D., s. 153–154
- s. 79 Delbo, C., Aucun de nous ne reviendra, s. 16–17
- s. 80 Salmen Lewental cit i Swiebocka, T., m fl, s. 250–251
- s. 81 Delbo, C., Aucun de nous ne reviendra, s. 18
- s. 81 Levi, P., The Drowned and the Saved, s. 36–37
- s. 82 Heinrich Himmlers instruktioner cit i Breitman, R., s. 221
- s. 83 Heinrich Himmler cit i Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher ..., vol. 29, s. 145–146
- s. 83 Fritz Klein cit i Lifton, s. 16
- s. 84 Shalom Lindenbaum cit i Gilbert, M., Auschwitz & The Allies, s. 315
- s. 84 Richard Law cit i Rubenstein, R., s. 27
- s. 85 Joseph Schupack cit i Goldhagen, D., s. 294
- s. 86 Italiensk minister (Guiseppe Bastianini) cit i Mazower, M., s. 401
- s. 87 Andrea Devoto cit i Piper, F., Swiebocka, T., s. 199
- s. 87 Upprop till motstånd, Arad, Y., m.fl., s. 303
- s. 88 Simcha Rotem cit i Lanzmann, C., s. 250–253
- s. 89 Mordechai Anielewicz cit i Yahil, L., s. 482
- s. 90 Moshe Bairach cit i Tec, N., s. 3–4
- s. 91 Stanislaw Kon cit i Yahil, L., s. 484
- s. 92 En historiker, Stern, J.P., s. 193–194
- s. 92 Edelweisspiraterna cit i Peukert, D.J.K., s. 158
- s. 93 Helmuth von Moltke cit i Klemperer, K. von, s. 4
- s. 93 Haffner, S., s. 180-181
- s. 93 Charlotte Israel cit i Stoltzfus, N., s. 243
- s. 96 Melita Maschmann cit i Noakes, J., Pridham, G., vol. 2, s. 544–545
- s. 97 Milosz, C., svensk översättning: Nils Åke Nilsson. Möte. Brombergs Bokförlag, Uppsala 1980, s. 30–32
- s. 98 Cecylia Przylucka cit i Tencer, G., s. 138
- s. 99 Kellner, F., dagboksanteckning 16 september 1942
- s. 100 Rosensaft, H., s. 203
- s. 101 Inflytelserika röster (Winston Churchill) cit i Johannesson, K., s. 93
- s. 101 Levi, P., The Drowned and the Saved, s. 36–37
- s. 101 Delbo, C., Aucun de nous ne reviendra, s. 137-139; Une connaissance inutile, s. 185
- s. 101 Bartov, O., s. 89
- s. 101 Valentin, H., s. 169
- s. 103 Delbo, C., Aucun de nous ne reviendra, s. 21
- s. 105 Anna Gelleróva cit i Garde, P.-K., s. 27

Bilder och illustrationer

Omslaget, s.25, 43:1, 43:2, 55, 67, 96, 104. IBL

- s. 7:1, 7:2, 34. Serge Klarsfeldt från boken: "French Children of the Holocaust"
- s. 9. Oded Zan / Elias Sourasky Central Library, Tel Aviv University
- s. 10, 22, 38, 54, 59, 62, 66. Scanpix
- s. 11. Mémorial de la Shoah/CDJC/coll. S. Klarsfeld
- s. 12. Wiener Library, London
- s. 13. Albert Langen, USHMM
- s. 14. 98. Ur boken "And I Still See Their Faces" med tillstånd av the Shalom Foundation Collection of Golda Tencer-Szurmiej
- s. 15. AFS Amsterdam/AFF Basel
- s. 16. bpk / Friedrich Seidenstücker
- s. 17. Hans Firzlaff / Satire-Verlag, Hannover
- s.19. USHMM, courtesy of Robert A. Schmuhl
- s. 20. bpk / Bayerische Staatsbibliothek / Archiv Heinrich Hoffmann
- s. 23, 53, 61, 102. Reproduktion Kungl. biblioteket
- s. 24, 65, 68, 95. SVT
- s. 26. USHMM, courtesy of Instytut Pamięci Narodowej
- s. 27, 29, 30, 33, 37, 39, 41, 44, 79, 80, 85, 86, 90, 99. Yad Vashem
- s. 28, 63, 73, 74, 77, 89. Jakob Wegelius
- s. 32, 40. Ella Libermann-Shiber, From the art collection of the Ghetto Fighters' House Holocaust and the Jewish Resistance Heritage Museum, Western, Galilee, Israel
- s. 45. Royal Dutch Gymnastics Federation
- s. 46, 47. Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden
- s. 48. Nazi Conspiracy and Aggression, vol. 8
- s. 50:1, 50:2, 82:1, 82:2, 83:1, 83:2. USHMM

- s. 51. Ur: Sverige och Förintelsen, Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945, Ingvar Svanberg & Mattias Tydén
- s. 52. Reproduktion: Olle Hjortzberg, Kungl. Biblioteket
- s. 56. Procordia Bildarkiv
- s. 58. Rune Rautio via Erich Körner
- s. 64. Martin Månssons privata samling
- s. 75. Samuel Willenberg
- s. 78. USHMM, courtesy of Yad Vashem
- s. 81. David Olère
- s. 88. USHMM, courtesy of National Archives and Records Administration, College Park
- s. 92. George Schodl/IMS
- s. 94. IMS
- s. 100. USHMM, courtesy of KZ Gedenkstaette Dachau
- s. 105. Guillaume Ribot

Vi har trots upprepade försök inte kommit i kontakt med alla upphovsrättsinnehavare. Om du kan hjälpa oss att komma i kontakt med upphovsrättsinnehavaren för någon av bilderna, vänligen kontakta oss.

Kvinnor, barn och gamla väntar i en skogsdunge 100 meter från en av gaskamrarna i förintelselägret Auschwitz Birkenau. De väntar på att klä av sig. Därefter ska de gå in i det rum där de gasas ihjäl för att sedan kremas i ugnarna i samma byggnad.

Människorna på bilden är judar som kommit med tåg från Ungern till Auschwitz i månadsskiftet maj-juni 1944. Bilden är hämtad från ett album som beskriver vad som hände de fångar som anlände till lägret. Bilden från skogsdungen finns under rubriken »Ej längre användbara kvinnor och barn«.

Skogsdungen finns där än i dag. Det enda som finns kvar av människorna är denna bild.

Den här boken handlar om vad människor är i stånd att göra mot andra människor när demokratins värden bryts ner och ersätts av hatets och våldets ideologi.

Boken ger fakta om Förintelsen och försöker ge en bild av hur det ofattbara blev verklighet.